

Fatgs

Concept e text:

Lia Rumantscha

Chartas:

Remo Caminada

Illustraziuns:

Las indicaziuns da funtauna da las illustraziuns che na tutgan betg a la Lia Rumantscha sa chattan mintgamai directamain sut l'illustraziun.

Fotos frontispizi:

Mattias Nutt

Lia Rumantscha

Curdin Schneider

Questa publicaziun sa basa sin scrittiras, artitgels da gasetta, artitgels e rapports tenor la bibliografia che figurescha a la fin dals singuls chapitels.

© 2015 Lia Rumantscha

Cuntegn

Rumantsch en l'Europa.....	1
Linguas romanas	1
Romania	1
Genealogia	2
Denominaziuns.....	4
Lingua autonoma	5
Bibliografia	7
Minoritads linguisticas	7
Linguas periclitadas	8
Charta europeica.....	9
Bibliografia	9
Cronica	10
Bibliografia	21
Geografia linguistica	23
Svizra quadrilingua.....	23
Grischun triling.....	25
Dumbraziuns dal pievel	28
Bibliografia	30
Situaziun actuala	31
Tabella e chartas	31
Descripziun	37
Motivs per il regress.....	42
Promoziun	43
Bibliografia	44
Idioms.....	46
Text e tun	48
Survista fonetica	49
Dicziunari Rumantsch Grischun.....	50
Rumantsch grischun	52
Structura	52
Emprims svilups.....	54
Istorgia dal PG	54
Diever	54
Scola.....	56

Acceptanza	59
Bibliografia	60
Situaziun giuridica	61
Nivel federal.....	61
Nivel chantunal	64
Bibliografia	68
Domenas da diever	69
Scola.....	69
Scolina	70
Stgalim primar	71
Models da scola	73
Scola bilingua	76
Stgalim aut/terziar.....	76
Bibliografia	77
Meds da massa.....	78
Meds stampads	78
Meds digitals	80
Administraziun/instituziuns	83
Vita culturala.....	85
Litteratura.....	85
Musica e chant	88
Teater, cabaret e film.....	92
Usits.....	93

Rumantsch en l'Europa

Il rumantsch è ina da 60 linguas regionalas u minoritaras che existan il mument en l'Europa. El è sa sviluppà sco tut las autras linguas romanas dal latin.

Linguas romanas

Ils Romans han regì sur vastas parts da l'Europa fin il 5avel avel tschientaner suenter Cristus. Il latin popular dals schuldads, funcziunaris e commerziants romans è sa derasà e sa maschadà cun las linguas localas. Da quella maschaida èn naschidas da differents temps e sut diversas circumstanzas differentas linguas romanas, tranter quellas er il rumantsch.

Romania

La Romania cumpiglia tut las regiuns conquistadas dals Romans a l'entschatta dal terz tschientaner suenter Cristus. Il latin popular dals schuldads, funcziunaris e commerziants romans è sa derasà e sa maschadà cun las linguas localas. Da quella maschaida èn naschidas da differents temps e sut diversas circumstanzas las sequentas linguas romanas: portugais, spagnol, catalan, aragonais, asturian, galician, occitan, franzos, francoprovenzal, rumantsch, ladin dolomitan, furlan, talian, sard, cors, dalmat (ina lingua sparida dapi il 1898 che vegniva discurreda en territoris che fan part oz da la Croazia e dal Montenegro) ed il rumen.

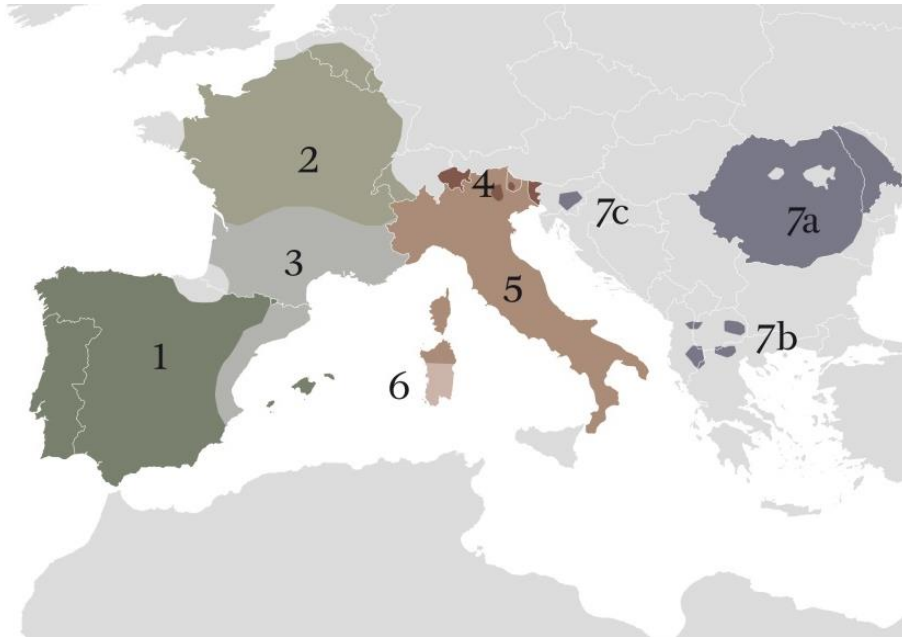
Sin basa dal grad da parentella po la Romania vegnir dividida en trais parts principalas: **Romania dal Vest** (Iberoromania, Galloromania, Retoromania ed Italia dal Nord); **Romania da l'Ost** (Italia Centrala e Meridiunala, Dalmazia e Rumunia) e **Sardegna**.

La Romania a l'entschatta dal terz tschientaner suenter Cristus

- 1 Romania dal Vest
- 2 Romania da l'Ost
- 3 Sardegna
- 4 Regiuns romanisadas mo per part

La Romania actuala

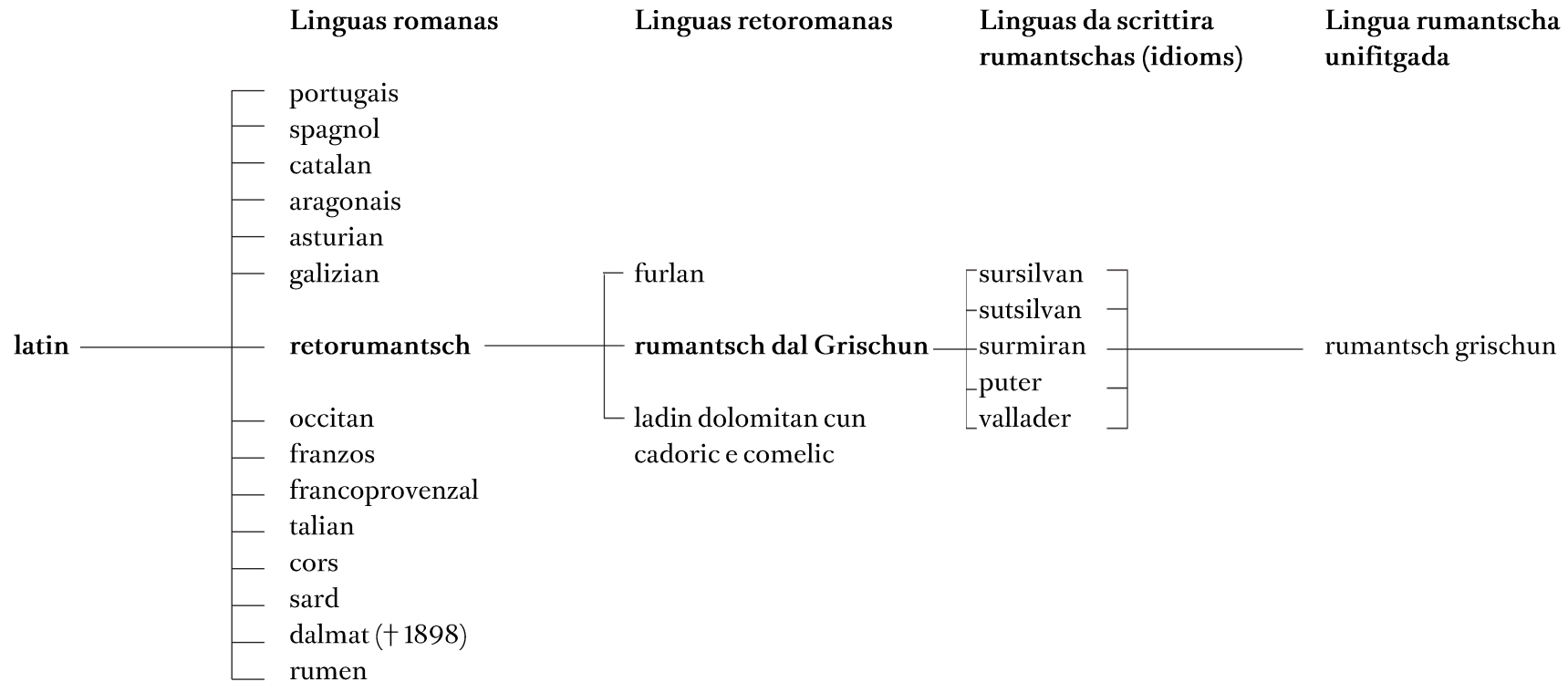

- 1 iberoroman
- 2 galloroman
- 3 occitanoroman
- 4 retorumantsch (italoroman)
- 5 talian (italoroman)
- 6 sard (italoroman)
- 7a dacorumen
(Rumenia e Moldavia, balcanoroman)
- 7b aromunic e meglenorumen (balcanoroman)
- 7c istrorumen (balcanoroman)

Genealogia

Or dal latin è sa sviluppadas en il decurs dal temp e suenter midadas e substituziuns foneticas, morfologicas e sintacticass ina retscha da linguas romanas pli u main standardisadas e d'impurtanza regiunala, naziunala u internaziunala:

Genealogia da las linguas romanas

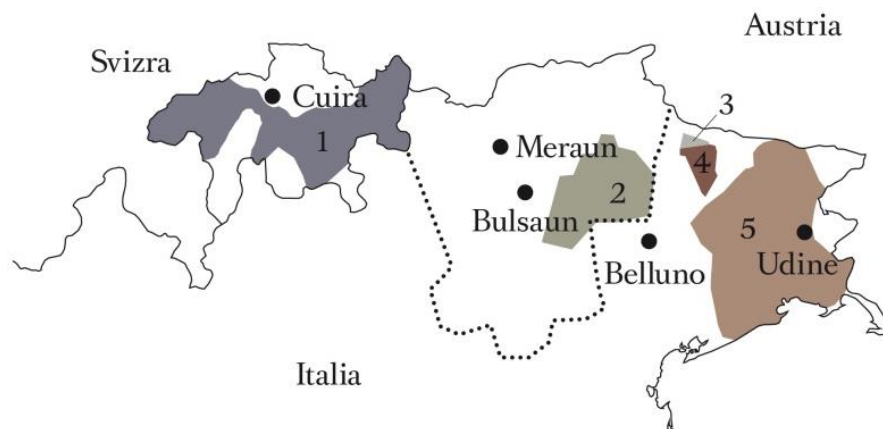

Denominaziuns

Il term «retorumantsch» ha duas significaziuns principalas. En Svizra dovr'ins el – ultra da las expressiuns «rumantsch» u «rumantsch dal Grischun» – sco denominaziun da la segunda lingua romana (sper il talian) discurrida en il chantun Grischun.

Plinavant ha il term «retorumantsch» dapi passa 100 onns ina significaziun puramain scientifica ed è gist en quest diever in sinonim dal term scientific talian «ladino». Cun quel vegn designada dapi il 1883 (Theodor Gartner) ina gruppa linguistica («unità») che cumpiglia ils idioms rumantschs discurrids en il Grischun, en las Dolomitas ed en il Friul. Questa definiziun da gruppa, derasada gia il 1873 da Graziadio Isaia Ascoli, sa basa sin la fusiun («particular combinazione») dals territoris da derasaziun d'in dumber da characteristics (intra)linguisticas che Ascoli ha determinà a moda canonica. Dapi ca. il 1910 vegn questa teoria cumbattida u messa en dubi surtut da linguists talians per divers motivs (naziunalissem, politica dal «divide et impera», faussa interpretaziun semantica dal term «unità» sco «unifurmitad» empè da «gruppa», euv.). Da quel punct da vista vegnan il rumantsch dal Grischun ed il ladin dolomitan resguardads sco roms conservativs dal lumbard resp. dal venezian, entant ch'il furlan survegn mintgatant schizunt il status d'ina lingua romana autonoma. Classificaziuns pli novas realisadas cun instruments da la statistica linguistica (dialectometria) paran da pledar en favur da la definiziun dad Ascoli e da Gartner.

Rumantsch dal Grischun, ladin da las Dolomitas e furlan

- 1 rumantsch dal Grischun
(ca. 60'000 pledadras e pledaders)
- 2 ladin da las Dolomitas
(ca. 30'000 pledadras e pledaders:
Val Gherdeïna, Val Badia e Mareo: provinza da Bulsaun/I; Val Fascha: provinza da Trento/I; Fodom ed Ampezo: provinza da Belluno/I)
- 3 cadoric
- 4 comelic
- 5 furlan
(ca. 500'000 pledadras e pledaders)

Lingua autonoma

Gia enturn la mesadad dal 19avel tschientaner han ins renconuschì l'autonomia dal rumantsch. Tuttina hai dà adina puspè vuschs ed opiniuns che pretendevan il cuntrari. L'emprima protesta vehementa è vegnida da vart da filologs talians durant l'Emprima Guerra mundiala. Lur tesa restrictiva e tendenziusa, tenor la quala il rumantsch saja simplamain in dialect da l'Italia dal Nord, han romanists svizzers pudì refutar. Per responder a la dumonda, sch'il rumantsch è in dialect talian u in atgna lingua n'è betg decisiva la distanza tranter ils dialects dal rumantsch dal Grischun e quels da l'Italia dal Nord. Impurtant è anzi il maletg ch'ils Rumantschs dal Grischun fan da sasezs e che sa basa sin l'agen svilup istoric e cultural. La glista sin la proxima pagina mussa ils tratgs cuminaivels e las differenzas d'insaquantas linguas romanas che demussan l'originalitad dal rumantsch a l'intern da la Romania.

Rumantsch	Dolomitan	Furlan	Talian	Franzos	Spagnol	Portugais	Catalan	Rumen
<i>Tratgs cuminaivels</i>								
dumengia	domenia	domenie	domenica	dimanche	domingo	domingo	diumenge	duminica
schaner	jené	genâr	gennaio	janvier	enero	janeiro	gener	ianuarie
otg	ot	vot	otto	huit	ocho	oito	vuit	opt
um	el, om	omp	uomo	homme	hombre	homem	home	om
emblidar	desmentié	dismenteâ	dimenticare	oublier	olvidar	esquecer	oblidar	uita
chaussa	cossa	čhosse	cosa	chose	cosa	coisa	cosa	lucru
tetg	tet	cuviert	tetto	toit	techo	teto	sostre	acoperiș
fraid	freit	frêd	freddo	froid	frío	frio	fred	rece
a revair	assevedei	riviodisi (a bon)	arrivederci	au revoir	hasta luego	até logo	fins aviat	la revedere
grazia	dilan	graciis	grazie	merci	gracias	obrigado	gràcies	mulțumesc
bun di	bon di	bundi	buon giorno	bonjour	buenos días	bom dia	bon dia	buna ziua
buna saira	bona seira	buinesere	buona sera	bonsoir	buenas tardes	boa tarde	bona tarda	buna seara
buna notg	bona nuet	buinegnot	buona notte	bonne nuit	buenas noches	boa noite	bona nit	noapte buna
<i>Differenzas</i>								
baselgia	gliejia	glesie	chiesa	église	iglesia	igreja	església	biserica
cotschen	cuecen	ros	rosso	rouge	rojo	vermelho	roig, vermell	roșu
mellen	ghel	ġâl	giallo	jaune	amarillo	amarelo	groc	galben
alv	blanch	blanc	bianco	blanc	blanco	branco	blanc	alb
Bumaun	An Nuef	Prindalan	Capodanno	Nouvel An	Año Nuevo	Ano-Novo	Cap d'any	Anul Nou
Tschuncaisma	Pasca de Mei	Pasche di Mai	Pentecoste	Pentecôte	Pentecostés	Pentecostes	Pentecosta	Rusalii

Bibliografia

Leclerc, J., L'aménagement linguistique dans le monde, Québec, Université Laval. Disponibel sin: <http://www.axl.cefanelaval.ca/> (ultim access: 15-6-2015)

Paul, L. M., Simons, G. F., Fennig, C. D., Ethnologue: Languages of the World, Seventeenth edition, Dallas, Texas, SIL International. Disponibel sin: <http://www.ethnologue.com> (ultim access: 15-6-2015)

Decurtins, A., Das Rätoromanische und die Sprachforschung, en: Decurtins, Rätoromanisch, vol.1, Romanica Raetica 8, Cuir 1993, 27 – 86

Goebel, H., Externe Sprachgeschichte des Rätoromanischen ..., en: Ladinia 24 – 25 (2000 – 2001), 199 – 249

Goebel, H., Methodische und wissenschaftliche Bemerkungen zum Diskussionskomplex «Unità ladina», en: Ladinia 14 (1990), 219 – 257

Goebel, H., Giovan Battista Pelegrini und Ascolis Methode der «Particolar combinazione» ..., en: Ladinia 23 (1999), 139 – 181

Haarmann, H., Kleines Lexikon der Sprachen, C.H. Beck, Minca 2001

Haarmann, H., Lexikon der untergegangenen Sprachen, C.H. Beck, Minca 2002

Holtus, G. et al. (eds.), Lexikon der Romanistischen Linguistik, 8 toms, Max Niemeyer, Tübingen 1988 – 2001

Liver, R., Rätoromanisch, Gunter Narr Verlag, Tübingen 1999 (cun bibl.)

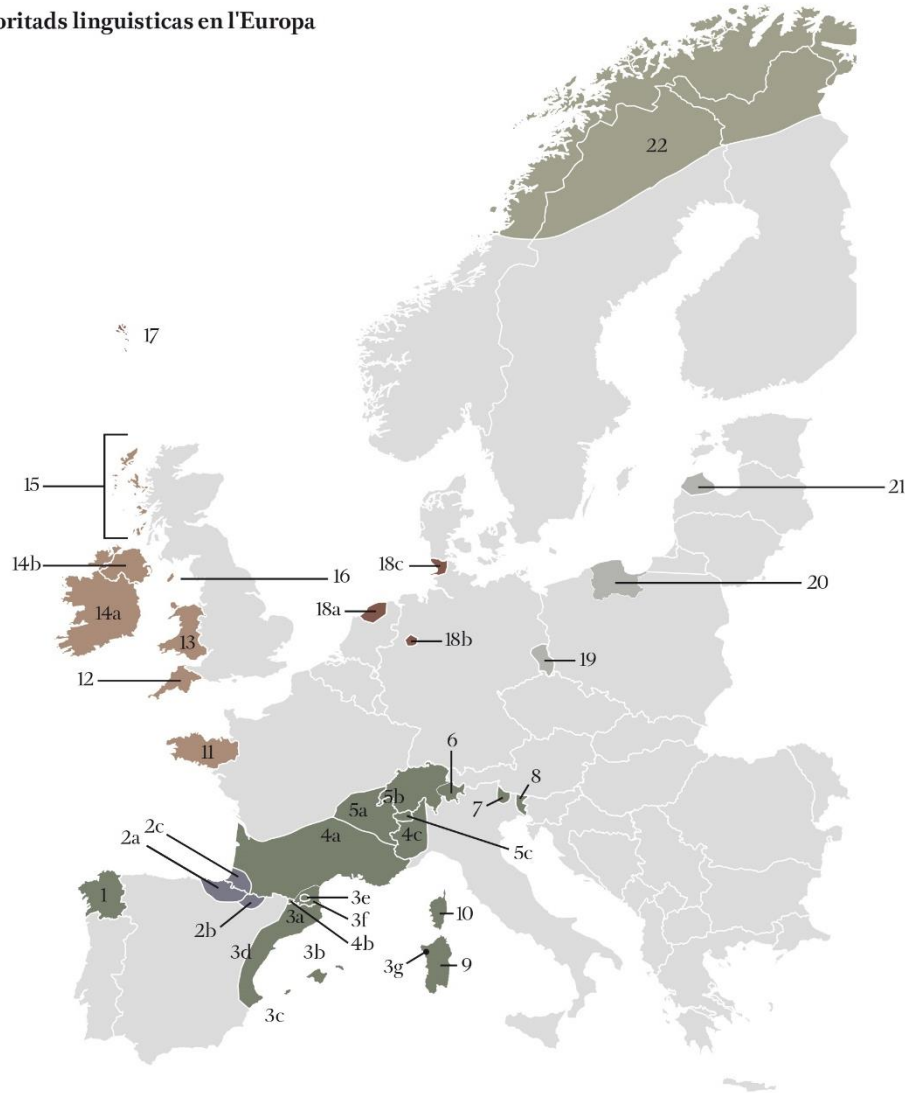
Minoritads linguistics

Tenor l'Uniun federalistica da las cuminanze etnicas europeicas (UFCE) datti en l'Uniun europeica passa 40 milliuns umans che discurren ina lingua regionala u minoritara. Ultra da las 23 linguas uffizialas u da lavur vegnan discurrendas en l'Europa passa 60 linguas regionalas u minoritaras. Questas linguas furman ina part nunseparabla da l'ierta culturala europeica. Insaquantas da quellas appartegnan a las pli veglias linguas dal mund occidental. La plipart han plinavant ina gronda tradiziun culturala, litterara e populara ed èn colliadas cun usits ed ina tradiziun orala. Bunamain tut ils stadis commembers da l'Uniun europeica enconuschan, ultra da la lingua principala discurrenda en la pli gronda part dal pajais, almain in'autra lingua indigena da differenta derivanza. I sa tracta da «linguas main derasadas».

Linguas periclitadas

La charta preschenta las linguas da l'Europa pli u main periclitadas en lur intschess tradiziunal ed intginas autras linguas che blers dals pledaders pertschaivan sco linguas independentas, ma che vegnan generalmain consideradas e tractadas sco dialects dad in'autra lingua.

Minoritads linguistics en l'Europa

Lingua(s)	Posiziun (regiun)	Posiziun (stadi)
1 Galizian		
2 Basc		
a Spagna (provinzas bascas)		
b Spagna (Navarra)		
c Frantscha		
3 Catalan		
a Generalità		
b Balearas		
c Valencia		
d Aragonia		
e Andorra		
f Frantscha		
g Italia (Sardegna)		
4 Occitan		
a Frantscha		
b Spagna (Val d'Aran)		
c Italia		
5 Francoprovençal		
a Frantscha		
b Svizra		
c Italia (Val d'Aosta)		
6 Rumantsch		teor. prat.
7 Ladin dolomitan		
8 Friulan		
9 Sard		
10 Cors		
11 Breton		
12 Cornic	antruras svani, dapi il 1970 revitalisaziun (ca. 3'000 pledaders)	
13 Valisic		
14 Irlandais		
a Irlanda		teor. prat.
b Irlanda dal Nord		
15 Gaelic scozais		
16 Manx		
17 Feroic		
18 Fris		
a Fris dal Vest		
b Fris Central		
c Fris dal Nord		
19 Sorb		
20 Caschub		
21 Livic		
22 Sam		

Charta europeica

Il status, la promoziun e l'utilisaziun da las linguas main derasadas divergeschan fermamain d'in stadi a l'auter. En confrunt cun las linguas principalas che vegnan duvradas regularmain en tut las domenas da la vita da mintgadi vegnan las linguas regiunalas u minoritaras savens ignoradas e schizunt marginalisadas.

La Convenziun europeica per la protecziun dals dretgs umans scumonda en l'art. 14 mintga discriminaziun a basa da l'appartegnientscha ad ina minoritad linguistica u etnica. Il 1992 ha il Cussegl d'Europa approvà la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras. Questa Charta ha la finamira da mantegnair e promover la diversitad linguistica sco in dals elements ils pli prezios da la vita culturala europeica. Tenor definiziun resguarda però la Charta sulettamain quellas linguas ch'èn sa svilupadas en in process istoric e ch'èn periclitadas en lur existenza. Ella escluda pia tant ils dialects da las linguas uffizialas sco era las linguas dals immigrants.

L'applicaziun da la plipart da las mesiras da protecziun e da promoziun sa limitescha a la regiun linguistica originara. Tenor la Charta è er il dumber da quels che discurran ina lingua minoritara in criteri che giustifitgescha l'applicaziun da tschertas mesiras da promoziun a l'exteriur dal territori linguistic tradiziunal. Mintga stadi (en Svizra mintga chantun) po decider sez a basa da sia situaziun specifica tge mesiras da protecziun ch'el vul prender per las gruppas linguisticas.

La Svizra ademplescha las mesiras da protecziun e da promoziun pretendidas da la Charta europeica da las linguas regiunalas u minoritaras. Il settember 1997 ha ella ratifitgà la Charta da las linguas. L'atun 1999 ha il Cussegl federal approvà per l'emprima giada il rapport da la Svizra davart la realisaziun da la Charta da las linguas ed al ha suttamess al Cussegl d'Europa per l'examinaziun. Entant datti sis rapports. Il pli actual datescha da l'onn 2015.

Bibliografia

Cathomas, R., Carigiet, W., Plurilinguitad – ina schanza unica, schulverlag blmv AG, Berna 2008

Romaine, S., Preserving Endangered Languages, Merton College, University of Oxford, Oxford 2007

Uniun federalistica da las cuminanzas etnicas europeicas. Disponibel sin:
<https://www.fuen.org/de/> (ultim access: 15-6-2015)

Uffizi federal da cultura. Disponibel sin: <http://www.bak.admin.ch/> (ultim access: 15-6-2015)

Organisaziun per las minoritads da l'Europa. Disponibel sin: www.eurominority.org (ultim access: 15-6-2015)

Radiotelevisiun Svizra Rumantscha. Disponibel sin: <http://www.rtr.ch/dossiers/minoritads-en-l-europa> (ultim access: 15-6-2015)

Cronica

L'istorgia dal rumantsch cumenza gia avant la naschientscha da Cristus. Il latin dals Romans che conquistan il territori tranter las Alps Reticas ed il Danubi sa maschaida cun la lingua dals pievels indigens. Plaun a plaun sa sviluppa da quella maschaida il rumantsch (che sa mida dal reminent er anc oz). Il rumantsch perda pervi da decisiuns politicas gia vaira baud l'impurtanza administrativa en favur dal tudestg. La lingua na svanescha però betg, damai ch'ils pledaders recupereschan en il decurs dals tschientaners ina buna part da ses status pers. Oz ha il rumantsch sco lingua minoritara ina buna posiziun giuridica. Problems datti però cunzunt pervi da conflicts a l'intern da la Rumantschia.

15 a.C. Ils Romans conquistan il territori tranter las Alps Reticas ed il Danubi. En questa regiun fundeschan els la provinza Rezia ch'è suttemessa fin ca. 400 s.C. ad ina romanisaziun intensiva: il latin popular dals schuldads, uffiziants e commerziants romans sa maschaida cun las linguas preromanas. Da questa maschaida nascha ina varianta retica dal latin popular che sa sviluppa en in process da transfurmaziun fonetica e da differenziaziun linguistica plaun a plaun al rumantsch dad oz.

Davart las relaziuns linguisticas ch'ils Romans chattan en il territori alpin il temp da la conquista savain nus mo pauc. Probablamain vivevan qua plirs pievels. Ils Celts ed ils Rets paran dad esser stads ils principals. La lingua dals Celts appartegneva a la famiglia da las linguas indogermanas. L'appartegnientscha linguistica dals Rets è dispitada. Oz predominescha l'avis ch'ils Rets na faschevan betg part da la cuminanza linguistica indogermana. En las valladas dal Grischun dad oz han ils Rets probablamain colonisà mo l'Engiadina Bassa.

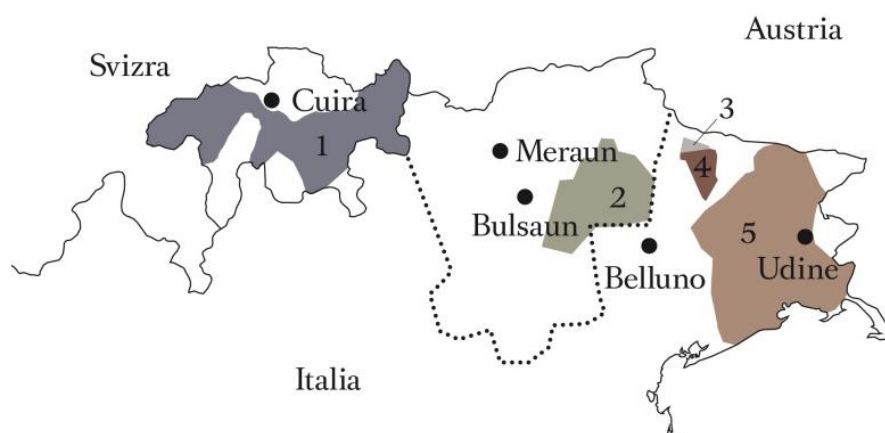
Mo fitg paucs plets rumantschs han ragischs preromanas, derivan damai betg dal latin, mabain da las linguas ch'eran indigenas en il territori rumantsch avant la conquista romana. Plets preromans ch'èn sa mantegnids fin oz stattan en connex cun la flora (p.ex. culaischen, alaussa, laresch, frosia, ampuona), cun la fauna (p.ex. urblauna, chamutsch, mugia), cun furmas da la cuntrada (p.ex. crap, grip, mutta, rusna, gonda). Plinavant han numerus nums da vitgs grischuns ragischs preromanas (p.ex. Ardez, Zernez, Breil, Glion). La gronda part dal stgazi da plets rumantsch deriva però dal latin popular.

300 Durant la reorganisaziun da l'imperi roman vegn la provinza Rezia dividida en duas parts: las regiuns che furman oz la Svizra Orientala ed ina part da la Svizra Centrala, il Grischun, il Vnuost, il Vorarlberg e la gronda part dal Tirol appartegnan a la **Raetia prima** cun la chapitala Curia Raetorum (la citad da Cuira dad oz). La planira bavaraisa e svabaisa e la part al nord dal Tirol furman la **Raetia secunda** cun la chapitala Augusta Vindelicorum (Augsburg). Il cristianissem sa derasa.

Raetia prima e Raetia secunda

- 500** Declin da l'Imperi roman. La **pli gronda extensiun** cuntanscha la Retoromania il 5avel tschientaner s.C. Quel temp cumpiglia ella in territori che tanscha dal Danubi Superiur fin a la Mar Adriatica.
- 536** La Raetia prima vegn suttemessa a l'imperi dals Francs sco provinza ecclesiastica pli u main autonoma (**Raetia Curiensis**).
- 806** Carl il Grond introducescha en Rezia il **sistem d'administraziun dals Francs**. L'anteriur preses retic cun sedia a Cuira vegn remplazzà cun in cont tudestg. En las planiras da las vals sa domicilieschan nobels ed uffiziants da lingua materna tudestga. Per consequenza sa fa il tudestg valair plaunsieu sco lingua administrativa. Il rumantsch vegn strusch scrit.
- 843** L'uvestgieu da Cuira vegn separà da la diocesa da Milaun ed annectà a l'archuvestgieu da Magonza (Mainz). La regiun s'orientescha qua tras **definitivamain vers nord e vegn exponida ad ina germanisaziun progressiva**.
- 5. – 10. tsch.** Dapi il 496 coloniseschan numerusas gruppas dad Alemans il territori tranter il Lai da Constanza e las Alps Glarunaisas. La **germanisaziun** succeda l'emprim mo plaunsieu. Ulteriuras gruppas germanas (Alemans, Bavarais) conquistaran l'Italia dal Nordost e separan la Retoromania en trais gruppas linguisticas isoladas: **il rumantsch dal Grischun, il ladin dolomitan ed il furlan**.

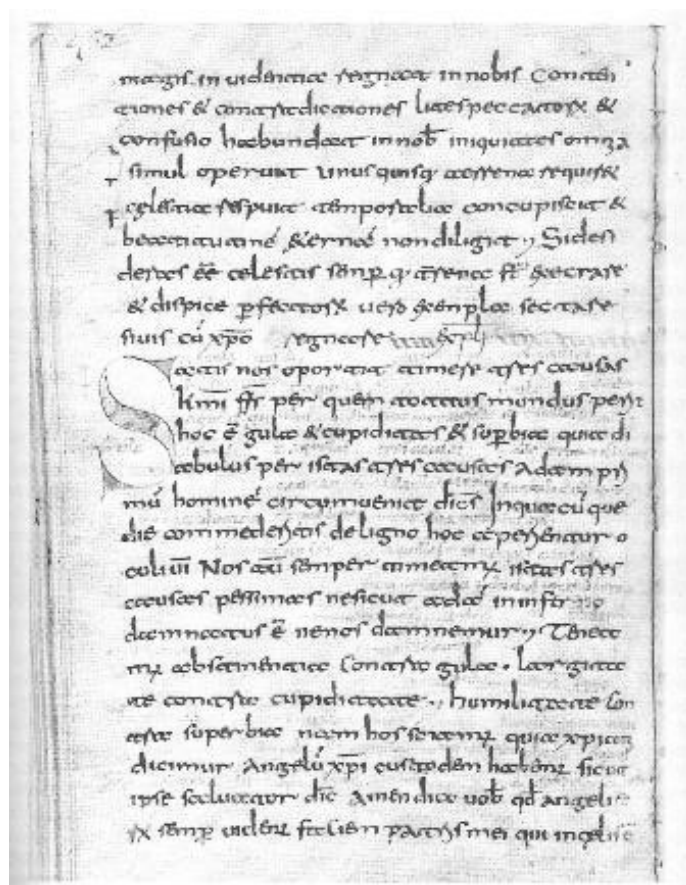
- 1 rumantsch dal Grischun
(ca. 60'000 pledadras e pledaders)
- 2 ladin da las Dolomitas
(ca. 30'000 pledadras e pledaders:
Val Gherdeïna, Val Badia e Mareo: provinza da Bulsaun/I; Val Fascha: provinza da Trento/I; Fodom ed Ampezo: provinza da Belluno/I)
- 3 cadoric
- 4 comelic
- 5 furlan
(ca. 500'000 pledadras e pledaders)

9./10. tsch. Il territori retoromantsch fa part dal reginavel resp. da l'Imperi tudestg. Signurs feudals e vasals alemans surpiglian la pussanza. Da quest temp datescha **il pli vegl document scrit en rumantsch**. I sa tracta da l'uschenumnada «emprova da plima da Würzburg». Ella è vegnida scritta a Son Gagl. En las claustras dal temp medieval copiavan ils paders cudeschs vegls latins. In pader d'origin rumantsch ha scrit per controllar, sche sia plima scrivia bain, il suandant text:

Diderros ne habe diege muscha

Quai vul dir tant sco *Diderro n'ha betg diesch mustgas* (betg avair mustgas da far insatge / na survegnir nagut per la lavur ch'ins fa).

- 11./12. tsch. Da quel temp datescha l'uschenumnada «version interlineara da Nossadunnaun»:

Il pievel na chapiva betg il text latin. Perquai ha il pader translata il predi tranter las lingias en la lingua dal pievel.

a la fin dal 11avel u al cumenzament dal 12avel tschientaner ha in pader che vuleva probablament sa laschar inspirar d'in predi latin cumenzà a translatar il predi en la lingua dal pievel, damai en rumantsch. Las emprimas duas lingias da la translaziun tranter las lingias dal text latin sa cloman suandantamain:

*Afunda nos des time tres causas
kare frares per aquilla tutilo seulo perdudo*

text latin:

*Satis nos oportet timere tres causas
karissimi fraters, per quem tottus mundus perit*

translaziun en rumantsch grischun:

*Avunda deschi a nus da temair trais chaussas,
chars frars, per las qualas tut il mund va sutsura*

- 13./14. tsch. Gualsers tudestgs che derivan dal Vallais Sura sa domicilieschan en pliras valladas alpinas dal Grischun: Valragn, Val S. Pieder, Stussavgia, Avras, Sursaissa, Scanvetg, Partenz e Tavau.

- 14./15. tsch. **Ils Grischuns cumenzan a darentar politicamain independents.** Il sistem feudal vegn bandunà en favur d'ina democrazia cun vischnancas e dretgiras autas autonomas. Questas vischnancas e dretgiras furman a partir dal 1471 la Republica da las Trais Lias.
15. tsch. Il 1464 destruescha in incendi la citad da **Cuira**, il center principal da la regiun. Mastergnants da lingua tudestga reconstrueschan la citad che vegn plaun a plaun **germanisada dal tuttafatg**.
- 16./17. tsch. Codificaziun dal rumantsch. Ina rolla decisiva per crear ina lingua litterara giogan la reformaziun (punct da partenza en l'Engiadina'Ota) e la cuntrareformaziun sco era l'istorgia politica dal pajais.
- 1794 – 1892 Per raschuns praticas era il tudestg fin qua la lingua uffiziala da la Republica da las Trais Lias. Dapi il 16avel tschientaner aveva la Dieta da la Trais Lias confermà repetidamain che las instanzas ed actas uffizialas stoppian esser redigidas en tudestg. Pir il 1794 ha ella renunzià a questa tradiziun ed ha proclamà la **trilinguitad da las Trais Lias**. Il 1803 entran las Trais Lias en la Confederaziun helvetica. Ellas furman dapi quel mument il chantun Grischun. Er il Grischun è da bell'entschatta bainvulent envers il rumantsch ed il talian. Mintga deputà en il Cussegl grond po sa servir da sia lingua materna. Ils texts uffizials vegnan redigids e derasads en tudestg, rumantsch e talian. Las Constituziuns chantunalas dal 1880 e dal 1892 **renconuschan e garanteschon formalmain las trais linguas dal Grischun** sco linguas chantunalas. Tut las trais linguas avevan damai da princip il medem status sin nivel chantunal. Il 19avel tschientaner ha il chantun Grischun però empruvà da germanisar ils Rumantschs.
19. tsch. L'avertura da las regiuns alpinas tras vias e viafiers ed il grond svilup turistic mainan massas da persunas d'autras linguas en las valladas rumantschas e mettan en privel il rumantsch. Ils Rumantschs vesan en lur lingua materna in obstachel economic. Uschia s'impona plaun a plaun il tudestg en las scolas, baselgias e salas communalas dal territori rumantsch. La lingua e cultura rumantscha èn fermamain periclitadas. Diversas personalitads appelleschan a la populaziun rumantscha da defender lur «vegl linguatg». Questa reacziun prepara la via a l'uschenumnada «renaschientscha retorumscha»: il pievel rumantsch cumenza puspè a darentar conscient da la valur da sia lingua materna.
- 1885 – 1922 Fundaziun da diversas societads per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha, p.ex. la Romania (che represchenta las regiuns catolicas da la Val dal Rain Anteriur), l'Uniun dals Grischs e l'Uniun Rumantscha da Surmeir.
- 1919 Fundaziun da la **Lia Rumantscha** sco organisaziun da tetg da tut las societads linguisticas e culturalas rumantschas.
- 1938 Ils 20 da favrer renconuscha il pievel svizzer ed ils chantuns il **rumantsch sco lingua naziunala svizra**. L'approvaziun impressiunanta da 92% è vegnida

surpassada mo duas giadas en l'entira istorgia da la Confederaziun. Quest sustegn nazional extraordinari è stà fundamental per ulteriurs svilups da status giuridics e politics da la lingua rumantscha.

- 1940 – 1980** Sensibilisaziun adina pli gronda en favur dal rumantsch. Publicaziun da dicziunaris, grammaticas ed antologias. Installaziun da scolinas rumantschas. Curs d'integraziun per persunas d'autras linguas. Lavurs scientificas. Bleras vischnancas rumantschas scrivan puspè lur num rumantsch enstagl dal num tudestg. Meds d'instrucziun e scolaziun da creschids. Sustegn dal teater popular e da la producziun litterara. Promoziun dal chant choral rumantsch. Lavurs davart il dretg da linguatg. Instanzas a la Confederaziun per obtegnair subsidis federals per la promoziun da lingua. Ediziun da cudeschs per uffants e giuvenils. Instituziuns ordaifer il territori rumantsch s'engaschan en favur dal rumantsch (Quarta Lingua, Pro Helvetia ed autras fundaziuns ed organisaziuns).
- 1980/81** La Lia Rumantscha elavura in program detaglià per il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha. En il center stat il postulat da la **normalisaziun** da la situaziun linguistica sin la basa d'ina **planisaziun dal corpus** (p.ex. crear novs plets), d'ina **planisaziun dal status** (p.ex. promover la rolla da la lingua en la societad) e d'ina **planisaziun dal diever** da la lingua (p.ex. implementaziun).
A basa d'ina istanza da la Lia Rumantscha e da la Pro Grigioni Italiano incumbensescha il Cussegl federal il 1981 ina gruppa d'experts da preschentar la situaziun actuala da las duas minoritads linguisticas grischunas e da resumar las mesiras postuladas da la Lia Rumantscha. Il 1982 suttametta la gruppa da lavur al Cussegl federal in rapport cun il titel «La Svizra – 21/2 linguatgs? Situaziun actuala ed avegnir dal rumantsch e dal talian en il Grischun».
- 1982** La Lia Rumantscha incumbensescha Heinrich Schmid, professor a l'Universitad da Turtitg, d'elavurar «**Directivas per la creaziun d'ina lingua rumantscha unificada, il rumantsch grischun**».
- 1985** La Lia Rumantscha organisescha l'emprima Scuntrada rumantscha per il 2000avel anniversari da la Rumantschia. Ulteriuras Scuntradas rumantschas suondan en intervals pli u main regulars fin il 2000.
- 1990/91** Ils adversaris dal rumantsch grischun pretendan en ina petiziun ch'il Cussegl federal desistia dal diever da la lingua unificada «artifiziala» en publicaziuns da l'administraziun federala. La petiziun provoquescha discussiuns e cuntraversas vehementas davart il rumantsch grischun, ma mobilisescha er ils aderents d'ina lingua da scrittira cuminaivla.
- 1993** La Lia Rumantscha publitgescha sut il titel **Pledari Grond** sia banca da datas linguistica en furma stampada.
- 1994** La Lia Rumantscha dovra tenor ses statuts revedids il rumantsch grischun per texts uffizials ed administrativs che sa drizzan a l'entir territori rumantsch.

Ils 29 d'avrigl cumpara l'emprim numer da las **Punts**, ina revista per giuvenils surregionala en rumantsch. L'ultim numer da questa gasetta vegn edì l'onn 2011.

Il Pledari Grond cumpara per l'emprima giada en furma electronica per il diever extern.

Ina «Gruppa da lavur per las regiuns linguisticas dal Grischun» suttametta a la Regenza in rapport cumplexiv concernent las linguas chantunalas. Quest rapport cuntegna in'analisa detagliada da la situaziun linguistica en il Grischun e preschenta postulats e mesiras concretas per rinforzar la trilinguitad chantunala en general e per promover la lingua rumantscha en spezial.

1995 Las votantas ed ils votants da la Val Müstair e da l'Engiadina Bassa (inclus S-chanf e Zuoz da l'Engiadina'Ota) acceptan in **reglament regional u intercommunal concernent il diever da las linguas** che prescriba il diever dal rumantsch en scola, en l'administraziun ed en la vita publica. Era diversas vischnancas en Surselva ed en Surmeir surpiglian il reglament intercommunal.

L'artitgel 70 alinea 5 da la Constituziun federala oblighescha la Confederaziun da sustegnair mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover il rumantsch ed il talian. Questa incumbensa è concretisada en la lescha federala dals 5 d'october 2007 (CS 441.).

1996 76% da la populaziun svizra accepta il nov artitgel 70 da la Constituziun federala (artitgel da linguas). Quest artitgel dat al **rumantsch il status d'ina lingua parzialmain uffiziala** da la Confederaziun. Il 1985 avevan ils represchentants grischuns dal parlament federal inoltrà ina moziun ed instradà qua tras la revisiun da l'artitgel da linguas.

Il Cussegl grond dal chantun Grischun conceda ina contribuziun annuala per la realisaziun d'ina Agentura da Novitads Rumantscha.

Il Tribunal federal a Losanna prenda per l'emprima giada ina decisiun en lingua rumantscha.

La Regenza grischuna decida a basa da recumandaziuns d'ina gruppa da lavur chantunala da dar al **rumantsch grischun il status d'ina lingua uffiziala**.

1997 Ils 6 da schaner lantscha la Gasser Media SA ina **gasetta dal di rumantscha** (La Quotidiana).

Ils 2 da mars renconuschan las votantas ed ils votants dal chantun Grischun la revisiun parziala da la lescha da scola chantunala. Tenor quella duai vegnir instruida almain ina lingua chantunala sco segunda lingua en tut las scolas primaras e scolinas. Plirs cumins èn sa decidids per il rumantsch sco rom obligatoric u facultativ.

Il Cussegl naziunal approva sco segund cussegl la **ratificaziun da la Charta europeica da las linguas** che duai proteger e promover las linguas regionalas u main derasadas sco part da l'ierta culturala da l'Europa. Tenor proposta dal Cussegl federal èn previsas en Svizra las linguas talian e rumantsch.

1999 La Regenza pussibilitescha als cumins d'instruir era rumantsch grischun sco segunda lingua en la scola primara.

En la nova Constituziun federala vegn il vegl artitgel da linguas 116 midà en l'artitgel 70.

Las votantas ed ils votants grischuns approvan ina **lescha per promover la cultura** che determinescha tranter auter il mantegniment e la promoziun da la trilinguitad dal Grischun.

La Regenza grischuna approva l'ordinaziun davart il gimnasi en il chantun Grischun. Tenor questa ordinaziun pon gimnasiasts da lingua tudestga tscherner da princip mo talian u rumantsch sco emprim linguatg ester. Nua ch'i vegn decidi en favur dal rumantsch, preveda art. 3 da quest reglament il diever dal rumantsch grischun.

2000 Diversas scolas medias dal Grischun porschan a partir da l'onn da scola 1999/2000 ina **matura bilingua** (tudestg – rumantsch).

2001 Ils 10 da zercladur approva il pievel grischun ina **revisiun parziala davart il diever dals dretgs politics**. Cun quai na distribuescha il chantun Grischun, analog a la Confederaziun, ses documents da votaziun en lingua rumantscha betg pli en l'idiom sursilvan e ladin, mabain mo pli en rumantsch grischun. Pli tard vegn fixà en art. 3 al. 5 da la Lescha da linguas dal chantun Grischun (en vigur dapi il 2008) il rumantsch grischun sco «furma rumantscha da standard». Persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar a las autoritads en ils idioms u en rumantsch grischun.

Ils deputads rumantschs dal Cussegl grond furman ina gruppa (GrCg) cun l'intenziun da far la punt tranter il parlament ed il moviment rumantsch. La finamira è d'avair ina gruppa d'interess parlamentaria che s'occupa da la politica da lingua rumantscha.

2002 Sut l'impressiun dal regress inquietant da la lingua rumantscha tranter il 1990 ed il 2000 inolteschan il mars var 2700 persunas a la Regenza grischuna ed al Cussegl federal in manifest per il salvament da la lingua rumantscha. Ellas pretendan ina retscha da mesiras urgentas da vart da las vischnancas, dal Chantun e da la Confederaziun.

2003 Il matg approva il pievel grischun ina **revisiun totala da la Constituziun chantunala** che renconuscha cleramain la trilinguitad dal Grischun.

En la sessiun d'avust approva il Cussegl grond dal chantun Grischun la proposta da la Regenza d'edir ils **meds d'instrucziun rumantschs mo pli en rumantsch grischun a partir dal 2005**. Las scolastas ed ils scolasts rumantschs e las deputadas ed ils deputads rumantschs dal Cussegl grond s'opponan a questa decisiun e pretendan da la Regenza d'elavurar in concept concret e cumplessiv per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola.

2004 Il december prenda la Regenza ils conclus areguard il concept «rumantsch grischun en scola». En il center dal nov concept stattan trais variantas d'introducziun: piunier, standard e consolidaziun. Mintga varianta d'introducziun cumpiglia trais fasas: rumantsch grischun passiv, rumantsch grischun activ ed assistenza pedagogica supplementara.

La Val Müstair decida sco emprima vischnanca d'introducir rumantsch grischun en scola. La fasa rumantsch grischun passiv cumenza gia l'onn da scola 2005/2006. Enfin l'entschatta da l'onn 2011 decidan 40 vischnancas – u bundant la mesadad da las vischnancas rumantschas – d'introducir il rumantsch grischun en scola.

2006 En in project communabel mettan la Lia Rumantscha e la Giuventetgna Rumantscha online la banca da datas dal Pledari Grond (PG online). Il PG online vegn actualisà cuntinuadamain. Sch'in pled na figurescha betg en la banca da datas linguistica, pon las utilisadras ed ils utilisaders far directamain propostas a la redacziun dal PG online u la dumandar per cussegl. A disposiziun stattan era las conjugaziuns da numerus verbs. Actualmain cumpiglia la banca da datas var 220'000 endataziuns.

2007 Las votantas ed ils votants grischuns acceptan la Lescha da linguas dal chantun Grischun. La lescha ha tranter auter l'intenziun da rinforzar la trilinguitad sco element essenzial dal Chantun e da fixar la conscienza per la plurilinguitad chantunala. Ella regla il diever da las trais linguas uffizialas dal chantun e definescha tranter auter era che vischnancas cun ina cumpart da personas rumantschas da 40 pertschient vegnan anc consideradas sco vischnancas rumantschas. La lescha da linguas chantunala entra en vigur il 1. da schaner 2008.

2009 La Chasa Editura Rumantscha vegn fundada sco project communabel da Pro Helvetia, dal chantun Grischun e da la Lia Rumantscha. Las trais organisaziuns sustegnan finanzialmain il project durant ina fasa da svilup da trais onns. La Chasa Editura Rumantscha metta a disposiziun servetschs d'ediziun professionals (lavurs administrativas, layout, marketing, euv.) uschia che las auturas ed ils auturs pon sa concentrar sin il scriver.

2010 La Lia Rumantscha, l'Uniun dals Gualsers e la Pro Grigioni Italiano organischan la festa «convivenza – gemeinsam en grigioni» tenor il motto: in cun l'auter e betg mo in sper l'auter.

2011 Suenter 18 onns vegn edì l'ultim numer da Punts, la revista per giuvenils.

Il schaner (Engiadina) ed il favrer (Surselva) fundeschan opponents dal rumantsch grischun en scola secziuns da Pro Idioms. La finamira da Pro Idioms è da promover ils idioms en scola cun meds d'instrucziun idiomatics. Sco cuntrareacziun vegn publitgà l'avrigl il manifest Pro Rumantsch per mussar ch'i dettia era persunas che sustegnan il rumantsch grischun e cunzunt era l'introducziun da quel en scola.

La situaziun smanatscha d'escalar. I decidan adina dapli vischnancas da pionier da reintrodur l'idiom. Ina gruppa politic-strategica convocada e moderada da la Lia Rumantscha che sa cumpona da represchents da Pro Idioms e da Pro Rumantsch inoltescha in cumpromiss a la Regenza grischuna. Il Cussegl grond decida da franar l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun en las scolas e revochescha suenter otg onns sia decisiun d'edir ils meds d'instrucziun mo en rumantsch grischun en favur d'in cumpromiss: l'uschenumna «model da coesistenza». Quel prevesa che las scolas che alfabetiseschan en l'idiom intermediateschan er il rumantsch grischun a moda receptiva (leger e chapir) e che las scolas che alfabetiseschan en rumantsch grischun intermediateschan era l'idiom a moda receptiva. Quest model duai vegnir franca pli tard en la lescha da scola ed en il Plan d'instrucziun 21.

2012 I vegn discutà da lantschar in'iniziativa dal pievel per decider, sch'i duai vegnir instrui rumantsch grischun u l'idiom en scola. Questa intenziun na vegn però betg realisada.

2013 Intginas scolas dumondan la Regenza da betg edir mo ils meds da matematica en ils idioms, mabain er ils cudeschs da lingua edids en rumantsch grischun. Vers la fin da l'onn incumbensescha la Regenza grischuna la Scola auta da pedagogia dal Grischun da concepir l'elavuraziun da meds d'instrucziun en sursilvan, sutsilvan, puter e vallader.

La cuntinuaziun da la Chasa Editura Rumantscha sco era la professura rumantscha a Friburg è garantida.

Commembers da la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu) han tapezà inscripziuns tudestgas en la publicità cun tatgaders che tschentan la dumonda «per rumantsch?» Cun questa acziun vul la GiuRu far attent la populaziun da la Rumantschia e dal Grischun che la lingua rumantscha vegn a la curta en bleras vischnancas, instituziuns publicas, fatschentas privatas, ustarias, euv.

Per il giubileum da 75 onns rumantsch sco lingua naziunala envida la Lia Rumantscha il Parlament federal ils 11 da december ad ina saira grischuna-rumantscha. Cun quella chaschun vegn fundada la nova gruppa parlamentara «lingua e cultura rumantscha». Quella vegn presidiada da Martin Candinas (PCD/GR).

2014 L'acziun da tatgaders «Per rumantsch?» da la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu) l'onn 2013 è stada in success. Sco cuntinuaziun realiseschan la GiuRu e la Lia

Rumantscha in inventari da las fatschentas che gidan cun lur engaschament a mantegnair il rumantsch. Ellas tuttas vegnan da nov menziunadas sin la pagina d'internet www.perrumantsch.ch. Las fatschentas na prendan uschia betg mo posiziun per la lingua rumantscha, mabain profiteschan il medem mument era da la plattafurma da reclama gratuita.

Scolaras e scholars cun ragischs rumantschas pon approfundar lur enconuschientschas da lur lingua materna a Basilea ed a Turitg. Pussaivel è quai grazia ad in'iniziativa da la Quarta Lingua e vegn sustegnida da la Lia Rumantscha. I dat dus stgalims: quel fundamental per ils scolarets da scolina ed ils scholars da l'emprima classa e quel superiur per ils scholars da la segunda fin sisavla classa. Per omadus stgalims datti ina persuna d'instrucziun ed in assistent. Sche la persuna d'instrucziun discorra sursilvan, instruescha l'assistent in idiom ladin e viceversa.

Ils 13 da settember envida la Lia Rumantscha ad ina dieta a Savognin. En trais lavuratori discutan numerus participants da tut las regiuns rumantschas davart temas ch'èn da grond interess per l'entira Rumantschia: «La scola futura rumantscha», «Il rumantsch en la diaspora» ed «Il rumantsch en vischnancas fusiunadas». L'occorrenza cuntinuescha cun ina tschaina litterara e culminescha cun in bal.

2015

La Lia Rumantscha cumenza cun la registraziun da las Rumantschas e dals Rumantschs. Mintgina e mintgin che sa senta sco Rumantscha u sco Rumantsch po sa registrar. Il motiv per l'appel è il fatg ch'igl è difficil d'eruir il dumber precis da las persunas che discurren e che chapeschan rumantsch. Las indicaziuns varieschan fermamain e per part n'èn ellas betg pli actualas. La registraziun dura fin l'onn da giubileum da 100 onns da la Lia Rumantscha il 2019. La finamira è d'avair fin lura in dumber represchentativ.

La pagina dal Pledari Grond daventa ina plattafurma per divers dicziunaris electronics tant per ils idioms sco per il rumantsch grischun. Ils utilisaders pon sa participar activamain al mantegniment da la lingua. Tgi che na chatta betg in pled po dumandar per agid ubain gist far sez ina proposta per in'expressiun che manca. L'emprim vocabulari idiomatic sin la plattafurma interactiva è quel per il surmiran. La finamira è da publitgar en il decurs dal temp vocabularis online per mintga idiom.

2016

Ils 15 da mars 2016 approvescha la Regenza grischuna il Plan d'instrucziun 21. Quel vegn mess en vigur per la scolina fin la 2. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2018/19 e per la 3. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2019/20. Il Plan d'instrucziun 21 sa tegna vi dal princip che la vischnanca decida tge lingua d'alfabetisaziun che vegn instruida. Tenor conclus da la Regenza na datti en scola cun instrucziun idiomatica naginas pretensiuns elementaras per il rumantsch grischun. Sin il stgalim secundar I survegnan era las scholaras ed ils scholars da questas scolas l'ocasiun dad udir e da leger texts en rumantsch grischun ed en ulteriurs idioms.

Bibliografia

Baur, A., Allegra genügt nicht ..., Cuira 1996

Bernardi, R., Decurtins, A., Eichenhofer, W., Saluz, U., Vögeli, M., Handwörterbuch des Rätoromanischen, Società Retorumantscha und Verein für Bündner Kulturforschung, Offizin, Zürich 1994

Bibliografia retorumantscha (1552 – 1984) e Bibliografia da la musica vocala (1661 – 1984), Lia Rumantscha, Cuira 1986

Chantun Grischun, Plan d'instrucziun 21 Grischun. Disponibel sin: <https://www.gr.ch/RM/instituziuns/administrazion/ekud/avs/projects/lehrplan21/Seiten/default.aspx> (ultim access: 15-4-2016)

Chantun Grischun, Rapport da la «Gruppa da lavur per las regiuns linguistics dal Grischun», 1. part, La situaziun da las regiuns linguistics dal Grischun, 2. part, Postulats e mesiras, 1994

Decurtins, A., Viarva Romontscha, Romanica Raetica 9, Societad Retorumantscha, Cuira 1993

Decurtins, C., Rätoromanische Chrestomathie, Octopus, Cuira 1982/84 (reprint)

Die Südostschweiz, Volksinitiative zu Romanischunterricht wird vorbereitet, ils 24 da matg 2012

Holtus, G., Metzeltin, M., Schmitt, Chr. (eds.), Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL), tom 3, Rumänisch, Dalmatisch / Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch, Max Niemeyer, Tübingen 1989

Huber, K., Rätisches Namenbuch, tom 3, Die Personennamen Graubündens mit Ausblicken auf Nachbargebiete, Francke, Berna 1986

La Quotidiana, Anita Capaul resta menadra da CER, 5 d'avrigl 2013

La Quotidiana, Coesistenza d'idioms e rg en scola, 12 da december 2012

La Quotidiana, Concept «Rumantsch grischun en scola», 27 da schaner 2011

La Quotidiana, Fin per la gasetta «Punts», 4 da november 2011

La Quotidiana, Il concept general repassà, 13 da schaner 2005

La Quotidiana, Impedir cumbat denter rg ed idioms, 21 da december 2010

La Quotidiana, Lescha ed ordinaziun da linguas entran en vigur per il 1. da schaner, 14 da december 2007

La Quotidiana, Negins daners per dapli mieds didactics els idioms, 15 da favrer 2013

La Quotidiana, Primavera rumantscha, 22 da mars 2013

La Quotidiana, «Pudair sa concentrar sin il scriver», 25 d'avust 2009

La Quotidiana, Respect vers las vischnancas da pionier, 15 d'avrigl 2011

La Quotidiana, Rinforzà la trilinguitad grischuna, 18 da zercladur 2007

La Quotidiana, Rumantsch grischun ed idioms, 9 da december 2011

La Quotidiana, «Rumantsch grischun passiv» en scola, 26 d'avust 2005

La Quotidiana, Studi da rumantsch garantì, 9 d'avrigl 2013

La Quotidiana, Udir e leger rg sin stgalim superiur, 27 da november 2015.

La Quotidiana, www.pledarigrond.ch, 23 da matg 2006

Lindenbauer et al., Die romanischen Sprachen – eine einführende Übersicht, G. Egert Verlag, Wilhelmsfeld 1994

Liver, R., Der Wortschatz des Bündnerromanischen, Elemente zu einer rätoromanischen Lexikologie, Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen 2012

Pieth, E., Bündnergeschichte, Cuira 1945

Planta, R., Schorta, A., Rätisches Namenbuch, tom 1, Materialien, 1972, tom 2, Etymologien, surlavurà ed edì dad A. Schorta, Francke Verlag, Berna 1985

Publicaziuns rumantschas. Register da tut las ovras en vendita tar la Lia Rumantscha, 2004

Studis Romontschs 1950 – 1977, Bibliographisches Handbuch zur romanischen Sprache, Literatur, Geschichte, Heimatkunde und Volksliteratur mit Ausblicken auf Nachbargebiete, Romanica Raetica, tom 1, materialias, tom 2, register, Società Retorumantscha, Cuira 1977/1978

Widmer, K., Bündnerromanisch 1977 – 1983, Bibliographischer Abriss, laufende Projekte, Sprachpolitik, Cuira 1982

Widmer, K., Bündnerromanische Publikationen 1980 – 2004, en: Annalas da la Societad Retorumantscha, Cuira 1980 ss.

Geografia linguistica

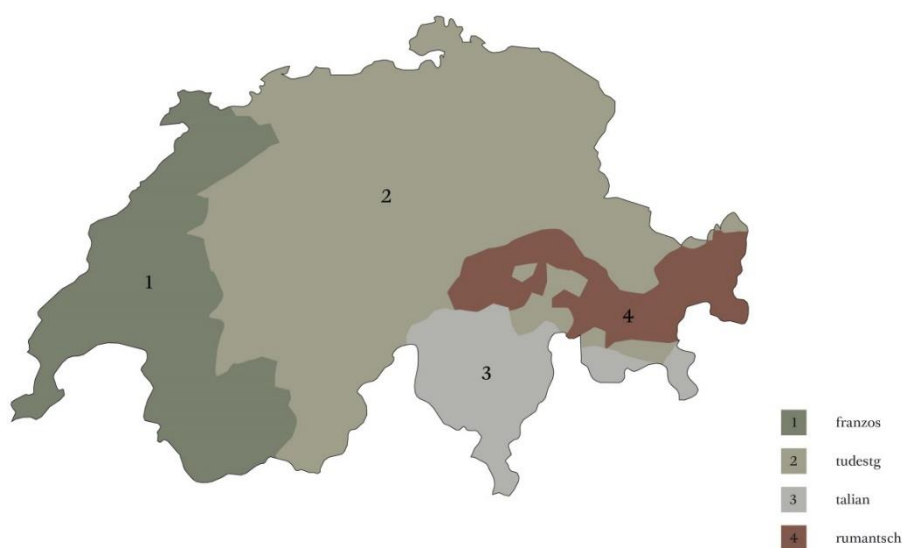
La Svizra è quadrilingua ed il chantun Grischun è il sulet chantun svizzer triling. Quai èn dus fatgs particulars ch'ins ha resguardà a partir dal 1860 en las dumbraziuns dal pievel cun tschentar dumondas er areguard la lingua. A partir da quel termin è il dumber da pledadras e pledaders rumantschs sa sminuì cuntinuadamain fin oz.

Svizra quadrilingua

La Svizra è sa constituida tras la voluntad da sias abitantas e da ses abitants da viver en cuminanza. L'element fundamental da l'identitad svizra n'è ni ina lingua naziunala cuminaivla ni ina tradiziun culturala u etnica omogena. L'identitad svizra sa basa anzi sin tschertas persvasiuns cuminaivlas da las differentas gruppas linguisticas e culturalas da quest pajais: il confess en in stadi federal, en la democrazia directa ed en la diversitad linguistica e culturala. Ultra da las quatter linguas naziunals svizras – rumantsch, tudestg, talian e franzos – vegnan discurrendas en Svizra numerusas linguas dad immigrantas ed immigrants.

Ils 26 chantuns e mez chantuns che constitueschan la Confederaziun èn fitg autonom. 17 chantuns èn da lingua tudestga, 4 da lingua franzosa (Giura, Neuchâtel, Vad e Genevra) ed 1 da lingua taliana (Tessin). Dals auters 4 chantuns èn 3 bilings (Berna, Friburg e Vallais) ed 1 è triling (Grischun).

Svizra quadrilingua

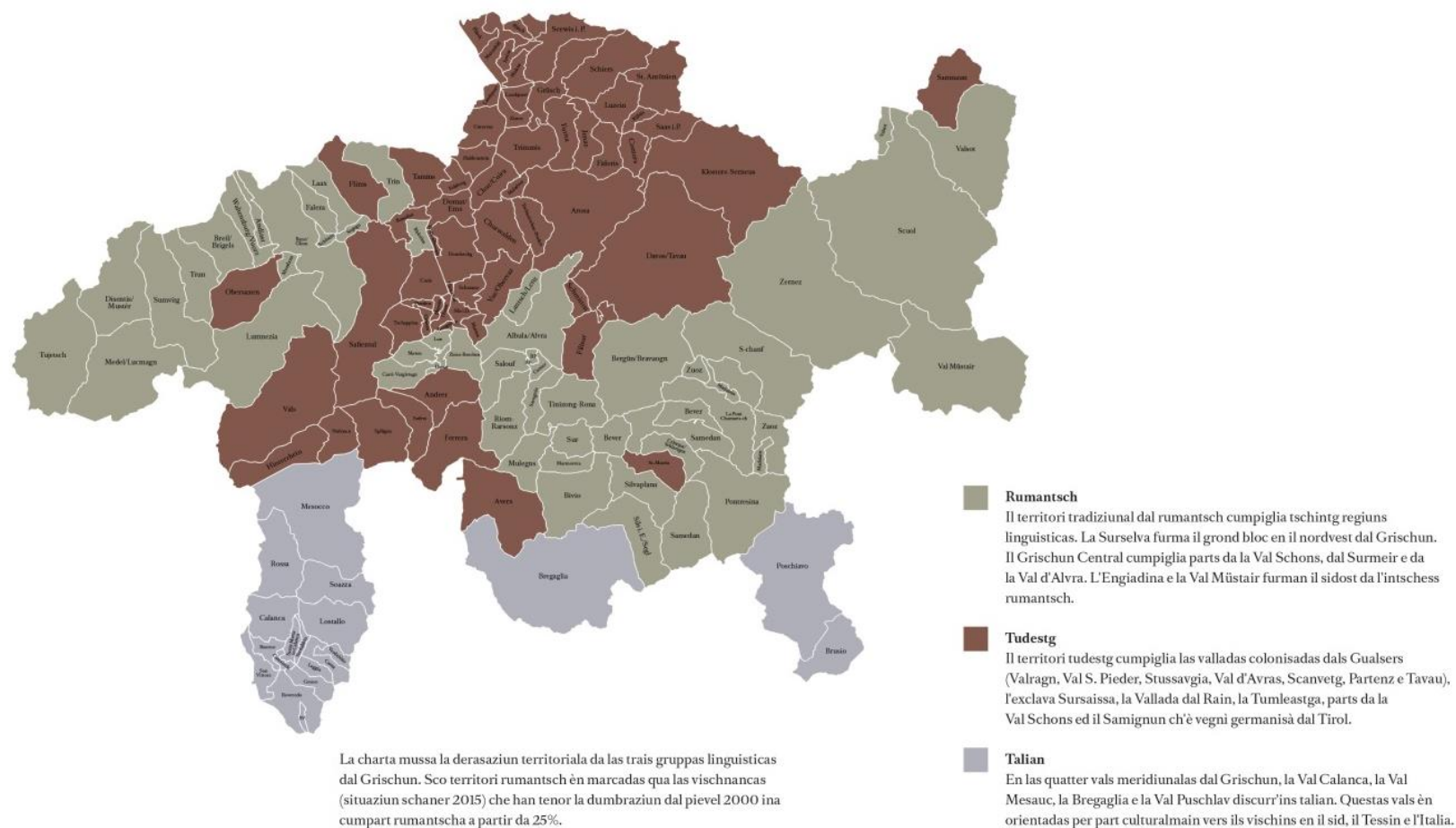

La quadrilinguitad svizra è garantida en la Constituziun federala dapi il 1848. Ils 20 da favrer 1938 è il rumantsch vegnì renconuschì sco lingua naziunala (dentant betg sco lingua uffiziala da la Confederaziun) sper il tudestg, il franzos ed il talian. Il mars 1996 ha il rumantsch obtegnì il status d'ina lingua parzialmain uffiziala ed è vegnì mess per part sin il medem stgalim sco las autras trais linguas uffizialas da la Svizra. L'artitgel da linguas 70 da la nova Constituziun federala (fin il 1999 art. 116) oblihescha la Confederaziun ed ils chantuns da s'engaschar en l'avegnir anc dapli per la protecziun ed il rinforzament da las minoritads linguisticas. A medem temp duai era vegnir promovida la plurilinguitad individuala che furma la basa per ina meglra chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas svizras.

Grischun triling

Il Grischun è l'unic chantun da la Svizra cun trais linguas uffizialas: rumantsch, talian e tudestg.

Las trais gruppas linguisticas dal Grischun

Latiers vegnan las numerusas linguas dals lavurers da l'exteriur e dals immigrants. Quai dat in mosaic linguistic fitg complex.

Il 2007 han las votantas ed ils votants dal chantun Grischun acceptà la lescha da linguas. Quella regla il diever da las trais linguas uffizialas dal chantun e preveda tranter auter ch'ina vischnanca vala sco monolingua, premess che almain 40% da la populaziun appartegnian a la cuminanza linguistica tradiziunala. Quai signifitga che talas vischnancas valan sco vischnancas monolinguas rumantschas u talianas, era sch'ina maioritad da lur abitantas ed abitants è da lingua tudestga.

Fin enturn il 1850 era il rumantsch la lingua maioritara en il Grischun. Sch'ins cumpareglia las cifras da la dumbraziun dal pievel dal 1880 cun quellas dal 1980, dal 1990, dal 2000 e dal 2010 pon ins constatar ina progressiun constanta dal tudestg en cifras absolutas ed en cifras relativas. Il talian mussa ina progressiun irregulara en cifras absolutas (la dumonda suenter la meglra lingua ch'è vegnida fatga il 1990 ed il 2000 para d'avair gì in effect pli restrictiv che la dumonda suenter la lingua materna). Il rumantsch ha diminuì massivamain da 40 pertschient il 1880 a 14,5 pertschient sco meglra lingua il 2000 resp. a 15,6 pertschient sco lingua principala il 2010.

Dumbraziuns dal pievel 1880 – 2013 sin nivel chantunal

(en parantesas las procentualas)

	1880	1980	1990		2000		2010 ¹	2013
	LM	LM	ML	ML/LD	ML	ML/LD	LP ²	LP
D	43 664 (46,0)	98 645 (59,9)	113 611 (65,3)	144 563 (83,1)	127 755 (68,3)	158 215 (84,6)	124 335 (76,3)	124 612 (75,1)
R	37 794 (39,8)	36 017 (21,9)	29 679 (17,0)	41 092 (23,6)	27 038 (14,5)	40 257 (21,5)	25 461 (15,6)	24 715 (14,9)
I	12 976 (13,7)	22 199 (13,5)	19 190 (11,0)	39 193 (22,5)	19 106 (10,2)	43 221 (23,1)	19 951 (12,3)	21 122 (12,7)
A	557 (0,6)	7 780 (4,7)	11 410 (6,6)		13 159 (7,0)			
T	94 991	164 641	173 890		187 058		162 865	165 927

1880–1980: LM = lingua materna

1990/2000: ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurreda en famiglia, en scola e/u en la professiun)

2010/2013: LP = lingua principala

D = tudestg; R = rumantsch; I = talian; A = autras linguas; T = total populaziun

Las infurmaziuns ML da l'onn 2000 e las infurmaziuns LP da l'onn 2010 e 2013 èn disponiblas sut *Spraches* in

http://www.atlas.bfs.admin.ch/maps/13/map/mapIdOnly/15457_de.html.

¹ 2010 e 2012: enquesta da structura a maun d'ina prova da controlla.

² LP 2010 e LP 2013: sa referind a la populaziun residenta permanenta a partir da 15 onns, senza chasadas collectivs. Las persunas interrogadas han pudì inditgar pliras linguas principalas.

Dumbraziuns dal pievel

En Svizra vegnan fatgas dapi il 1850 mintga diesch onns dumbraziuns dal pievel ed a partir dal 2010 mintg'onn. Dapi il 1860 cumpiglian questas dumbraziuns dal pievel er ina dumonda areguard la lingua. La formulaziun da questa dumonda è sa midada pliras giadas en il decurs dal temp. Il 1860 ed il 1870 è vegnida relevada la «lingua principala da las chasadas», tranter il 1880 ed il 1980 la «lingua materna» da mintga abitanta e da mintga abitant. Il 1990 ed il 2000 han ins tschentà duas dumondas:

1. *Quala è la lingua en la quala vus pensais e che vus savais il meglier? (ina suletta indicaziun)*
2. *Quala(s) lingua(s) discurreis vus regularmain? a) a chasa, cun ils confamigliars; b) en scola, en la vita professiunala, a la lavur. (evtl. pliras indicaziuns)*

A partir dal 2010 è la dumbraziun dal pievel vegnida midada fundamentalmain: l'Uffizi federal da statistica (UST) realisescha ed evaluescha a partir da quel onn la dumbraziun dal pievel en in ritmus d'in onn ed en ina nova furma. La dumbraziun dal pievel sa funda en emprima lingia sin las infurmaziuns dals registers d'abitantas e d'abitants. Quellas vegnan cumplettadas cun enquistas che sa basan sin provas da controlla. Da nov vegn dumandada en scrit u al telefon mo pli ina pitschna part da la populaziun (ca. 5 pertschient). Sulettamain las infurmaziuns necessarias betg cuntegnidas en in register ston vegnir dumandadas cun agid d'enquistas complementaras che sa basan sin provas da controlla (enquista da structura, enquistas tematicas, enquista Omnibus).

L'enquista da structura dal 2012 areguard la lingua ha mussà che 0,5 pertschient da la populaziun svizra (sa referind a la populaziun residenta permanenta a partir da 15 onns, senza chasadas collectivs) discurren rumantsch sco lingua principala (las persunas interrogadas han pudì inditgar pliras linguas principalas).

Il nov sistem da la dumbraziun dal pievel na po betg pli dar infurmaziuns uschè detagliadas davart la Rumantschia sco quel dals onns 1990 e 2000 (cun duas dumondas). Igl è chausa dal Chantun da chattar opziuns per tuttina pudair obtegnair questas infurmaziuns statisticas.

Dumbraziuns dal pievel 1880 – 2014 sin nivel federal

(en parantesas las procentualas)

	1880	1980	1990		2000		2010	2014
	LM	LM	ML	ML/LD	ML	ML/LD	LP	LP
D	2 030 792 (71,3)	4 140 901 (65,0)	4 374 694 (63,6)	4 951 280 (73,4)	4 640 359 (63,7)	5 285 700 (72,5)	(65,6)	(64,5)
F	608 007 (21,4)	1 172 502 (18,4)	1 321 695 (19,2)	2 268 499 (33,6)	1 485 056 (20,4)	2 416 034 (33,2)	(22,8)	(22,7)
I	161 923 (6,7)	622 226 (9,8)	524 116 (7,6)	998 187 (14,8)	470 961 (6,5)	971 505 (13,3)	(8,4)	(8,4)
R	38 705 (1,4)	51 128 (0,8)	39 632 (0,6)	66 356 (1,0)	35 095 (0,5)	60 561 (0,8)	(0,6)	(0,5)
A	6 675 (0,2)	379 203 (6,0)	613 550 (8,9)		656 539 (9,0)			
T	2 846 102	6 365 960	6 873 687		7 288 010		7 870 134	8 237 666

1880–1980: LM = lingua materna

1990/2000: ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurreda en famiglia, en scola e/u en la professiun

2010/2014: LP = lingua principala

D = tudestg; F = franzos; I = talian; R = rumantsch; A = autras linguas; T = total populaziun

Las infurmaziuns ML da l'onn 2000 e las infurmaziuns LP da l'onn 2010 e 2014 èn disponiblas sut *Spraches* in

http://www.atlas.bfs.admin.ch/maps/13/map/mapIdOnly/15457_de.html.

Ils resultats da las dumbraziuns dal pievel 1880 – 2012 sin **nivel chantunal** chattais Vus en il chapitel *II Grischun triling*.

En cumparegliaziun cun las dumbraziuns dal pievel dal 1880 fin il 1980 e las enquistas a partir dal 2010 permettan las dumbraziuns dal pievel dal 1990 e dal 2000 in'analisa bler pli detagliada da la situaziun linguistica. Ma era questas dumbraziuns na pon betg satisfar cumplainamain als basegns dal rumantsch. Las Rumantschas ed ils Rumantschs èn tuts bilings u plurilings. Tar l'emprima dumonda da la dumbraziun (*Quala è la lingua en la quala vus pensais e che vus savais il meglier?*) han ins pudì inditgar sulettamain ina lingua. Bleras Rumantschas e blers Rumantschs han perquai inditgà il tudestg sco la lingua ch'els san il meglier, damai ch'els la dovràn savens pli frequentamain en la professiun e la san en il fratemp tuttina bain u schizunt meglier che lur atgna lingua materna. Era la segunda dumonda (*Quala(s) lingua(s) discurreis vus regularmain? a) a chasa, cun ils confamigliars; b) en scola, en la vita professiunala, a la lavur*) na tegna betg quint dal diever effectiv da la lingua rumantscha. Quella vegn numnadamain duvrada regularmain en bleras domenas che n'èn betg vegnidas relevadas da la dumbraziun dal pievel. Ina dumonda betg limitada als trais secturs famiglia, scola e professiun avess dà in maletg bler pli cumplet.

Bibliografia

Casanova, P., Chiotopulos P., Durchblick 2012 – Graubünden in Zahlen., Banca Chantunala Grischuna, Cuir 2012

Casanova, P., Chiotopulos P., Durchblick 2015 – Graubünden in Zahlen, Banca Chantunala Grischuna, Cuir 2015

Departament federal da l'intern, Uffizi federal da statistica: La nova dumbraziun dal pievel, Neuchâtel 2011

Statistischer Atlas der Schweiz. Disponibel sin: <http://www.atlas.bfs.admin.ch> (ultim access 15-6-2015)

Die neue Volkszählung, das System. Disponibel sin:
<http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/news/02.html> (ultim access: 15-6-2015)

Situaziun actuala

Sin tut il mund èn 90% da las bundant 6000 linguas discurridas periclitadas. En congrual cun bleras da questas linguas è la situaziun actuala dal rumantsch avantagiusa. Entant ch'ils geniturs dattan vinavant la lingua a la proxima generaziun e surtut entant che l'instrucziun en scola resta rumantscha, ha il rumantsch bunas schanzas d'exister vinavant.

Dapi il 19avel tschientaner regredescha il dumber da pledaders rumantschs però pli e pli. Quel temp hai numnadamain dà grondas midadas socialas ed economicas. Differents facturs han en pli intensivà ils davos var tschient onns fitg il contact dal rumantsch cun autras linguas, surtut cun il tudestg.

Tabella e chartas

Da la tabella resorta co che la populaziun svizra e grischuna che ha inditgà il rumantsch en ina furma u l'autra en la dumbraziun dal pievel 2000 sa reparta sin las singulas regiuns:

Repartiziun dals idioms (tenor dumbraziun dal pievel 2000)

Intschess da diever dals idioms	Populaziun totala	R sco ML	en % da la populaziun totala	R sco ML/LD**	en % da la populaziun totala
sursilvan	32 645	13 879	42,5	17 897	54,8
<i>da quels en il Plaun*</i>	13 663	1 346	9,9	3 004	22,0
sutsilvan	7 205	571	7,9	1 111	15,4
surmiran	6 904	2 085	30,2	3 038	44,0
puter	18 296	2 343	12,8	5 497	30,0
<i>da quels a Bravuogn/Filisur*</i>	986	69	7,0	173	17,5
vallader	8 145	5 138	63,1	6 448	79,2
					46,4
TR total	73 195	24 016	32,8	33 991	
Grischun	187 058	27 038	14,5	40 168	21,5
<i>da quels regiuns da lingua tudestga e taliana</i>	113 863	3 022	2,7	6 177	5,4
	7 288 010	35 095	0,5	60 561	0,8
Svizra					
Svizra (senza GR)	7 100 952	8 057	0,1	20 393	0,3

R = rumantsch; TR = territori tradiziunals main rumantsch: total da las 116 (a partir dal 2002) vischnancas dal chantun Grischun, nua ch'il rumantsch era la lingua maioritara tenor las emprimas dumbraziuns dal pievel (incl. Farschno/Tumlesta: 1888 26,6%); ML = meglra lingua; ML/LD = meglra lingua e/u lingua discurreda en famiglia, en scola e/u en la professiun.

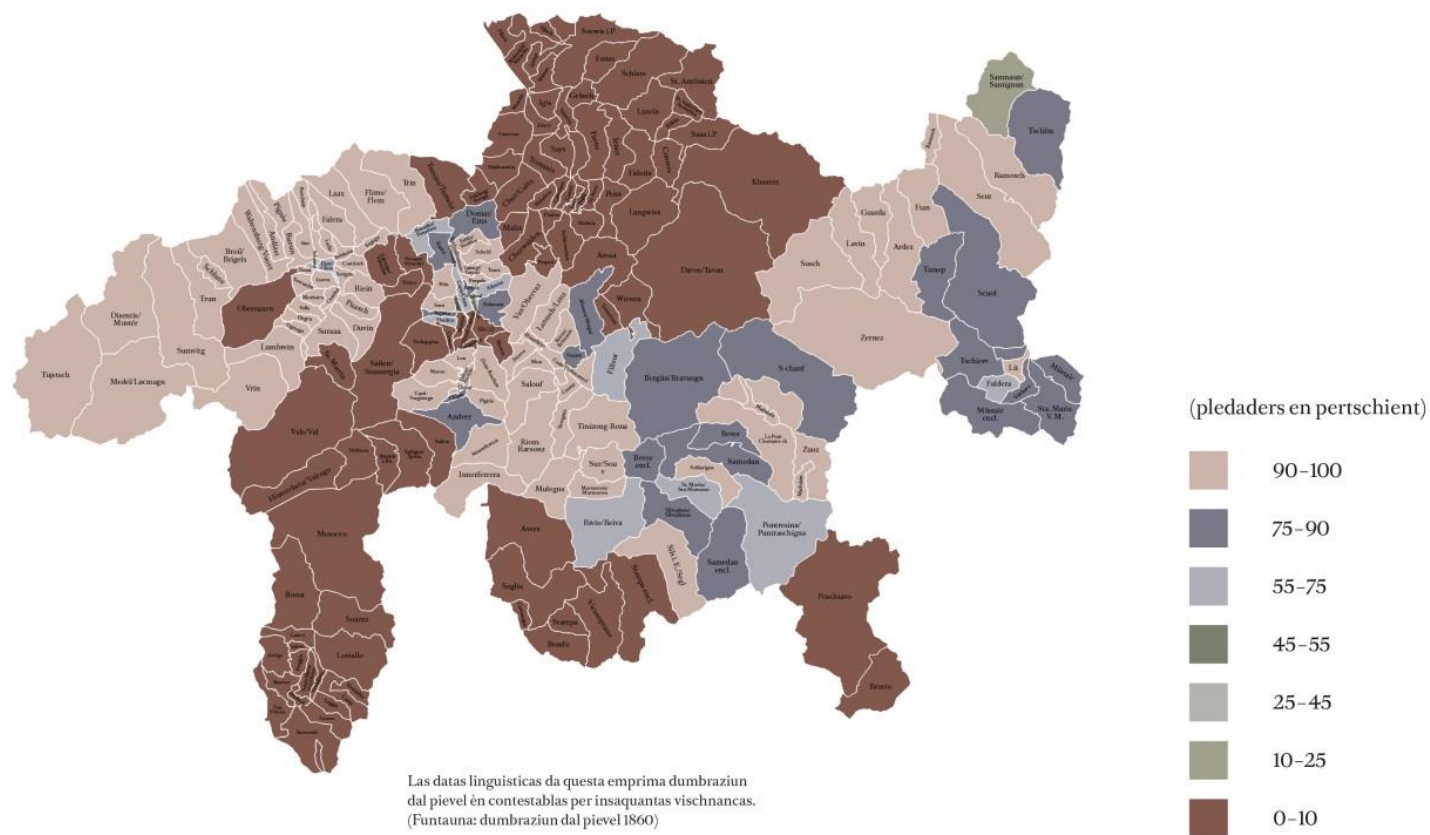
*) Ils cunfins dialectals resp. geografics u administrativs na correspundan betg dapertut cun quels dals territoris dals differents idioms. Tant enavant che las tschintg vischnancas rumantschas dal district dal Plaun sa servan (anc) da la lingua rumantscha, dovran ellas tradiziunals main il sursilvan, en scola per part il rumantsch grischun (Trin), ma cun excepziun da Flem discorra u discurreva la glieud dialects dal Grischun Central. Era Filisur e Bravuogn discurren/discurrevan dialects dal Grischun Central, dovran/duvravan dentant il puter sco lingua da scrittira.

**) Cifras armonisadas 1990-2000, Uffizi federal da statistica matg 2004.

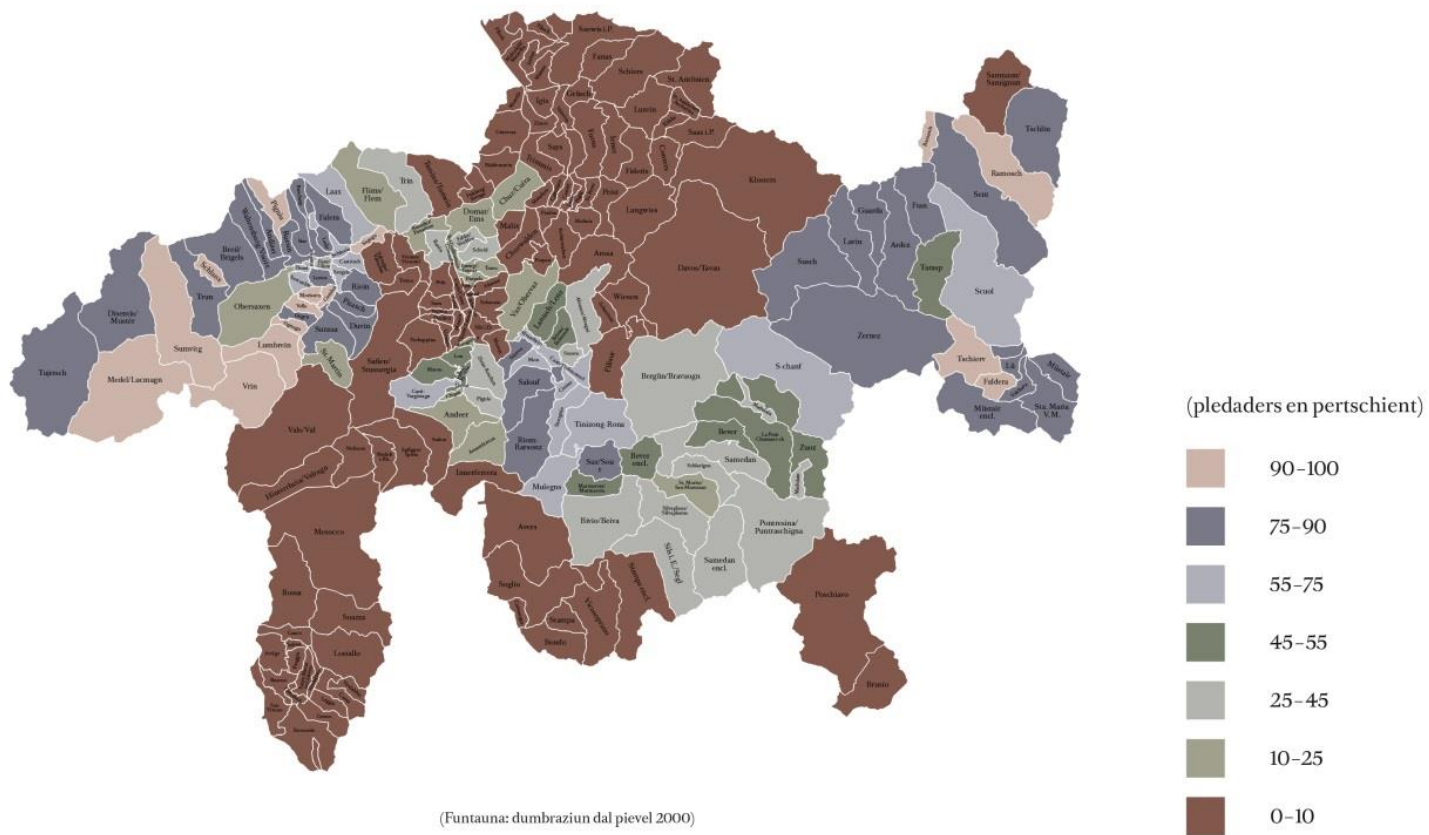
Il mument n'existan naginas datas actualisadas. L'onn 2010 è la dumbraziun dal pievel vegnida midada fundamentalmain. Quest nov sistem na po betg pli dar infurmaziuns uschè detagliadas davart la Rumantschia sco quel dals onns 1990 e 2000. Igl è chausa dal Chantun da chattar opziuns per tuttina pudair obtegnair infurmaziuns statisticas pli detagliadas davart la situaziun linguistica en il Grischun.

Las chartas sin las proximas paginas illustreschan il pegiurament da la situaziun statistica dal rumantsch dapi l'emprima dumbraziun dal pievel (1860) che cumpigliava ina suletta dumonda davart il diever da las linguas. Per quai che riguarda la situaziun actuala illustreschan las chartas correspundentas d'ina vart il coc da la populaziun da lingua rumantscha. Da l'autra vart mussan ellas il territori rumantsch il pli vast pussaivel che la dumbraziun dal pievel po documentar en conseguenza da la segunda dumonda pli precisa (rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrenza en almain in dals secturs eruids).

Il rumantsch sco lingua principala dals tegnairchasas il 1860

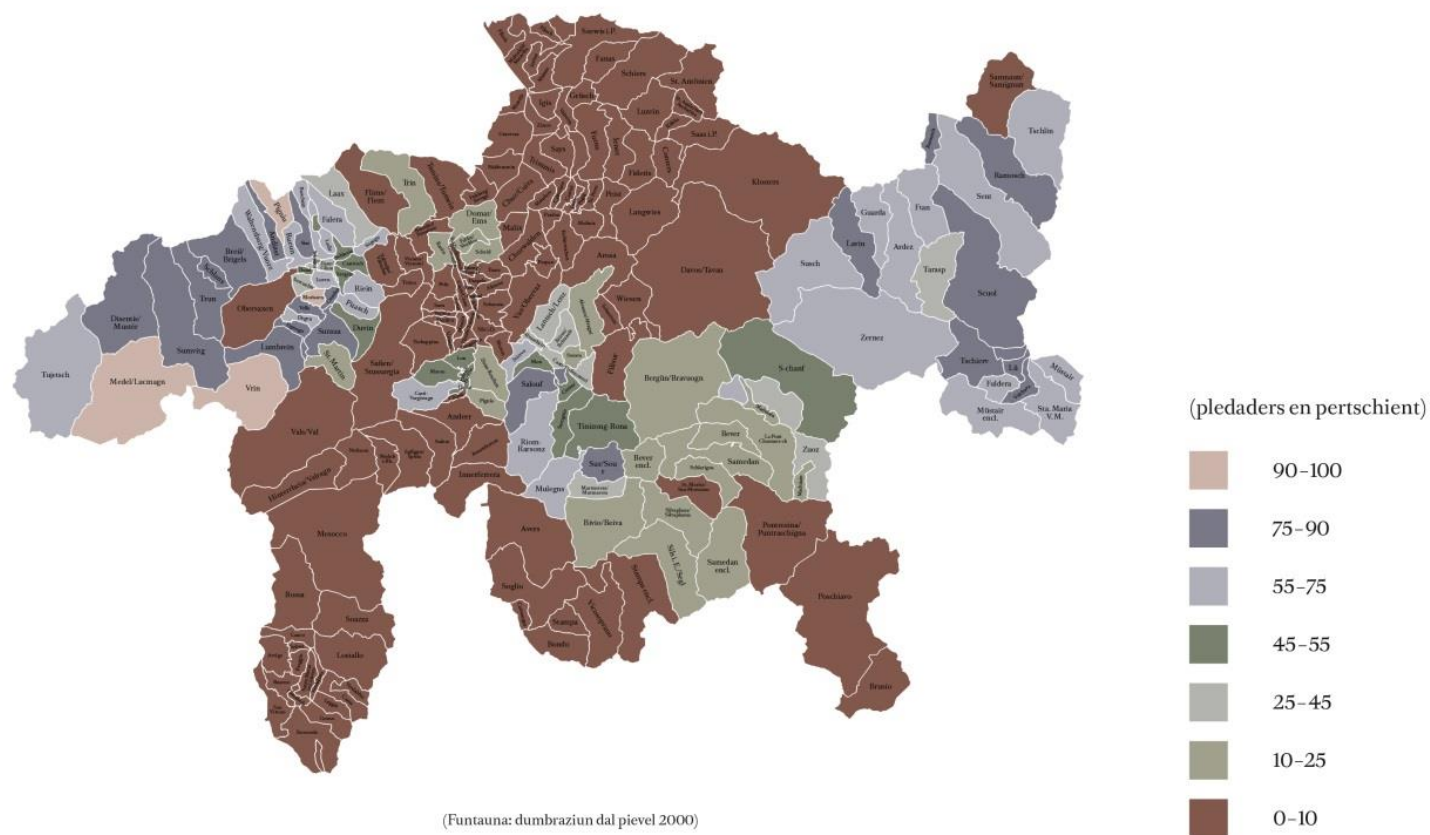

Il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurrda en famiglia,
en scola e/u en la professiun l'onn 2000

(Funtauna: dumbraziun dal pievel 2000)

Il rumantsch sco meglra lingua l'onn 2000

Las infurmaziuns las pli actualas, però main detagliadas chatt'ins en l'Atlas statistic da la Svizra (http://www.atlas.bfs.admin.ch/maps/13/de/10502_3503_164_3114/17787.html sut *Sprachen*).

La derasaziun efectiva dal rumantsch sco lingua discurreda resp. chapida è però pli gronda. Quai documenteschan enquistas regularas che Radiotelevisiun Svizra Rumantscha e la SRG SSR idée suisse fan en il Grischun rumantsch e tudestg. Questas enquistas cumpiglian dapi l'entschatta dals onns 1990 era dumondas pertutgant l'enconuschientscha ed il diever dal rumantsch e furneschan datas che cumpletteschan e preciseschan parzialmain il maletg statistic dal rumantsch.

Descripziun

Surselva

En **Surselva** (Val dal Rain Anterior davent da Laax) han declerà l'onn 2000 66,0% da la populaziun il rumantsch sco meglra lingua. Il rumantsch resista meglier en la part sura da la val ed en las vischnancas situadas sin las spundas (Cadi 78,1%, Lumnezia 82,0%). La part centrala e la part sut (Foppa 49,6%) percenter han gia ina structura bilingua. Qua variescha la part da personas che inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua tranter 29,9% (Glion) e 95,6% (Vrin). Sch'ins resguarda era las datas concernent il diever dal rumantsch en famiglia, en scola e/u en la professiun, fan las personas da lingua rumantscha 78,5% dal total cun ina part minimala da 51,4% a Glion ed ina part maximala da 100% a Pigniu.

Ina germanisaziun pli e pli progredinta è da constatar en ils tschintg cumins rumantschs dal district dal Plaun. Mo anc 9,9% da la populaziun inditgeschan rumantsch sco meglra lingua (cun valurs tranter 5,4% a Panaduz e 19,4% a Trin). Grazia a las indicaziuns davart la lingua discurreda cuntanscha il rumantsch dentant anc 22,0% cun in minimum dad 11,8% a Panaduz ed in maximum da 41,3% a Trin.

Vista davent da Laax. © Mathias Kunfermann

Sutselva

En **Sutselva** (Val dal Rain posteriur) decleran l'onn 2000 mo var 571 persunas il rumantsch sco meglra lingua (1116 cun resguardar la lingua discurreda). Il sutsilvan è derasà il pli ferm en la Val Schons: 20,1% da la populaziun da la Val Schons inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua, 35,9% sco meglra lingua e/u sco lingua discurreda. Mo anc en las quatter vischnancas pitschnas da la Muntogna da Schons datti l'onn 2000 ina stgarsa maioritad rumantscha (en tut 53,8% resp. 76,1% dals 355 abitants).

La Mantogna da Schons da vart sanestra da la val. © Mathias Kunfermann

Surmeir

En **Surmeir** è la situaziun localmain fitg differenta. Passa la mesadad da las vischnancas dal Sotses (Val d'Alvra) èn maioritarmain da lingua tudestga. Las vischnancas dal Surses èn tenor la dumbraziun dal pievel da l'onn 2000 per gronda part anc rumantschas. La part da quels che han inditgà il rumantsch sco meglra lingua va da 9% (Vaz/Obervaz) a 77,6% (Salouf), la part da quels che decleran il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurreda va da 18,9% (Vaz/Obervaz) a 86,3% (Salouf).

Vista sin Savognin ed ils vitgs vischinants. © Mathias Kunfermann

Engiadin'Ota

En l'Engiadin'Ota (il 2004 taxada da la Confederaziun sco «agglomeraziun») ha il Rumantsch pers la maioritad sut l'influenza dal turissem: mo 13% da la populaziun totala inditgeschan l'onn 2000 il rumantsch sco meglra lingua, 30,8% sco meglra lingua e/u sco lingua discurreda. Sulettamain S-chanf ha anc ina stgarsa maioritad rumantscha: 51,8% dals S-chanfiners decleran il rumantsch sco meglra lingua, 67,9% sco meglra lingua e/u sco lingua discurreda regularmain en famiglia, en scola e/u en la professiun. Er a Zuoz, ina vischnanca cun ritga tradiziun, perda il rumantsch cun 25,8% (meglra lingua) fermamain terren (il 1980 cun 38,9% lingua materna anc ina maioritad relativa en confrunt cun il tudestg ed il talian). Da las duas vischnancas en la part sura da la Val d'Alvra che discurren/discurrevan puter è Filisur germanisà oz dal tuttafatg e Bravuogn per gronda part (7,3% resp. 26,7% inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua e/u lingua discurreda).

San Murezzan en la cuntrada da lais impressiunanta da l'Engiadin'Ota. © Mathias Kunfermann

Engiadina Bassa

En l'Engiadina Bassa èn tut las vischnancas da lingua rumantscha, ma er ellas sentan l'influenza dal tudestg. L'onn 2000 han 60,4% inditgà il rumantsch sco meglra lingua. 77,4% inditgeschan il rumantsch sco meglra lingua e/u sco lingua discurreda en famiglia, en scola e/u en la professiun. Mo a Scuol ed a Tarasp è crudada sut il cunfin da 50% la part da la populaziun che declera il rumantsch sco meglra lingua: a Scuol sin 49,9% sut l'influenza dal turissem (dentant 70,3% cun resguardar la lingua discurreda), a Tarasp sin 38,4% (resp. 46,6%) pervi d'ina scola privata da lingua estra en questa pitschna vischnanca rumantscha.

Vista sin Ardez en l'Engiadina Bassa. © Mathias Kunfermann

Val Müstair

En Val Müstair che fa part linguisticamain da l'intschess dal vallader èn las cifras magari avantagiusas: 74,1% da las abitantas e dals abitants inditgeschan l'onn 2000 il rumantsch sco meglra lingua e schizunt 86,4% sco meglra lingua e/u lingua discurreda. En quel regard passan tut las sis vischnancas da la Val Müstair il cunfin dad 80%. Il meglier resultat cuntanscha Fuldera cun 92,2%.

Entir territori tradiziunalmain rumantsch

En l'entir territori tradiziunalmain rumantsch fa la populaziun che inditga il rumantsch sco meglra lingua il 2000 1/3 u 32,8% dal total. Sulettamain en 63 da las 116 vischnancas dal territori tradiziunalmain rumantsch resp. en 208 vischnancas dal chantun Grischun resulta da quest punct da vista ina maioritad rumantscha. Questas vischnancas maioritarmain rumantschas na furman betg in territori linguistic cumpact. Bleras vischnancas èn isoladas, e la populaziun diminuescha ed inveterescha. Ina gronda part dals centers regionalis impurtants dal punct da vista economic e cultural èn ultra da quai da lingua tudestga (Cuir, Tusaun) u èn gia fermamain germanisads (Glion, Domat, Andeer, Samedan, San Murezzan). Las regions cun ina maioritad rumantscha (Surselva, Surses, Engiadina Bassa, Val Müstair) han però anc ina gronda forza

d'assimilaziun. En questas regiuns n'èsi betg pussaivel da manar ina vita sociala activa senza savair rumantsch.

Motivs per il regress

Il rumantsch regredescha tranter auter per ils suandants motivs:

Las midadas da la structura economica

Fin la Segunda Guerra mundiala eran il puesser, il mastergn e l'industria las grondas pitgas da la cultura rumantscha che han furmà ed influenzà fitg era la lingua. Oz han ils secturs economics tradiziunals en la Rumantschia fatg piazza en blers lieus ad ina monocultura turistica. Quest svilup economic ha sragischà ils Rumantschs era linguisticamain: la veglia lingua dals purs e mastergnants è daventada estra ed il mund modern vegn savens intermedià cun germanissemms ed anglicissemms.

Questas midadas economicas ed il contact linguistic intensivà han ina gronda influenza sin la lingua: la structura linguistica è pli suttaposta ad influenzas d'autras linguas, la cumpetenzza linguistica d'aventa pli pitschna ed indeblescha uschia era la conscienza linguistica.

L'immigraziun da persunas d'autras linguas

Bunamain la mesadad da tut las Rumantschas ed ils Rumantschs maridads han in partenari u ina partenaria che discorra ina lingua estra. En regiuns linguisticas anc intactas vegnan ils partenaris da lingua estra integrads, en regiuns turisticas ed industrialas funcziuna l'integraziun linguistica strusch pli. Era l'immigraziun per motivs professiunals ha in effect adina pli grond sin il rumantsch, tant pli perquai che nagin na sto discurrer rumantsch per communitgar grazia a la bilinguitad dals Rumantschs.

L'emigraziun dals giuvens rumantschs

Blers giuvens bandunan il territori da tschep rumantsch per sa scolar. Adina na turnan els betg enavos.

La mancanza d'in center

En il territori rumantsch ha mintga regiun ses agen center. I na dat però betg in center cuminaivel da tut la Rumantschia. Interpresas che lavuran per tut la Rumantschia han lur sedia savens a Cuira – la chapitala grischuna per gronda part tudestga.

La mancanza d'in territori da medema lingua a l'exteriur

Pervi da questa mancanza na datti per la Rumantschia per exempel era nagin sustegn sin il champ da la modernisaziun e da la planisaziun da la lingua.

La dependenza economica visavi la Svizra tudestga

Per in'economia sauna e viva dovri natiralmain il contact commercial cun partenaris da la Svizra tudestga e dad autras regiuns.

Ils meds da massa stampads ed electronics tudestgs

La purschida da meds da massa stampads ed electronics tudestgs è bler pli gronda.

Pauc rumantsch en la vita publica ed en ils secturs economics privats

Perquai che tut ils Rumantschs èn bilings, vegn il rumantsch savens chatschà a chantun dal tudestg.

Il fracziunament da la lingua rumantscha en plirs idioms scrits

En la protecziun da las muntognas grischunas han pudì sa sviluppar tschintg idioms rumantschs. Las differenzas tranter quels èn per part uschè grondas che persunas da differentas regiuns rumantschas han savens fadia da communicar ina cun l'autra en lur atgna lingua. I dovra ina tscherta disa, per ch'in Engiadinais ed in Sursilvan sa chapeschian senza stuair far diever dal tudestg che omadus partenaris da discussiun san.

L'isolaziun dals idioms ed ils stgars contacts tranter ils Rumantschs da las differentas valladas han impedì fin oz il svilup d'in vair sentiment d'identitad rumantsch. Uschia han pudì sa sviluppar identitads localas ed ina tendenza al particularissem regional. L'absenza d'ina identitad rumantscha sa mussa cleramain, sch'i var per intermediar projects surregionals per promover la lingua sco per exempel ina lingua da standard.

Promoziun

La Lia Rumantscha è dependenta da la collavuraziun d'instituziuns, organisaziuns ed administraziuns, dal sustegn da vart da las autoritads federalas e chantunales e da l'engaschament dals meds da massa, da las scolas e da persunas privatas, e surtut da las Rumantschas e dals Rumantschs sezs.

Differentas mesiras per il mantegniment e la promoziun da la lingua rumantscha èn gia vegnidas realisadas, p.ex.:

- l'elevaziun dal rumantsch ad ina lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun
- il sustegn finanziel dal rumantsch sin la basa da la Lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanzas linguisticas dals 5 d'october 2007
- la derasaziun da la lingua da scrittira unificada, il rumantsch grischun
- il svilup sistematic da la lingua rumantscha (neologissem, terminologias spezialas, manuals specific, meds d'instrucziun, euv.)
- la promoziun da la litteratura rumantscha (ediziuns per creschids e per uffants e giuvenils ensemen cun la Chasa Editura Rumantscha, ateliers da litteratura, Dis da litteratura, euv.)
- la promoziun da la pressa rumantscha tras La Quotidiana (gasetta dal di rumantscha lantschada il 1996) e l'Agentura da Novitads Rumantscha (ANR)
- la promoziun dal rumantsch en scola (models per ina scola bilingua equilibrada, revalorisaziun dal rumantsch en las scolas professiunalas ed en las scolas a la periferia dal territori rumantsch, euv.)

- la determinaziun dal princip territorial a basa da la Lescha da linguas dal chantun Grischun
- il diever da la lingua rumantscha en ils mediums moderns (p.ex. agids per l'elavuraziun electronica da datas, plattafurmas d'internet rumantschas, euv.)
- la promoziun da las activitads dals giuvenils (sustegn da la Giuventetgna Rumantscha (GiuRu), euv.
- la promoziun da la chapientscha e dal barat tranter las regiuns rumantschas e tranter las trais regiuns linguisticas dal Grischun

La Svizra è in pajais pluriling. Pluriling è dentant sulettamain il stadi (plurilinguitad sociala). Las abitantas ed ils abitants da la Svizra èn per gronda part monolings. Mo las Rumantschas ed ils Rumantschs – cun excepziun d'intgins uffants pli pitschens – èn propi bilings (rumantsch-tudestg). Bliers discurren u chapeschan en pli era las autras duas linguas naziunalas svizras (franzos e/u talian). La bilinguitad rumantsch-tudestga è vegnida considerata ditg sco in privel per la lingua rumantscha e per il svilup individual da las Rumantschas e dals Rumantschs. Quel privel exista effectivamain, sch'il rumantsch vegn marginalisà anc pli fitg en confrunt cun il tudestg. La lingua rumantscha sto perquai vegnir francada sco emprima lingua en ses territori tradiziunal. Ella sto survegnir ina posiziun pli ferma en tut las domenas da la vita da mintgadi, surtut en il sector economic. Ils immigrants d'autras linguas ston pudair vegnir integrads linguisticamain.

La politica linguistica sto empruvar da dar a la bilinguitad rumantsch-tudestga in senn funcziunal e cultural. Per quest intent èsi necessari da propagar e promover l'utilitad dal rumantsch en las famiglias, en la scola, en la professiun ed en la vita privata e da motivar ils immigrants d'autras linguas d'emprender rumantsch.

Bibliografia

Baur, B., Allegra genügt nicht ..., Cuira 1996

Bickel, H., Schläpfer, R., Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung, PFN 21, Helbing & Lichtenhahn, 1994

Billigmeier, R. H., Land und Volk der Rätoromanen, Huber, Frauenfeld 1983

Camartin, I., Nichts als Worte ...?, Artemis, Turitg 1985

Cathomas, B., Erkundungen zur Zweisprachigkeit der Rätoromanen ..., Peter Lang, Berna-Frankfurt 1977

Catrina, W., Die Rätoromanen zwischen Resignation und Aufbruch, Orell Füssli, Turitg 1983

Dörig, H. R., Reichenau, Chr., La Svizra – 21/2 linguatgs?, Desertina, Mustér 1982

Dürmüller, U., Mehrsprachigkeit im Wandel: Von der viersprachigen zur vielsprachigen Schweiz, Pro Helvetia, Turtig 1996

Departament federal da l'intern, Quadrilinguitad svizra – preschent e futur, Berna 1989

Furer, J.-J., La mort dil romontsch ni l'entschatta della fin per la Svizra, Cuira 1981

Furer, J.-J., Le romanche en péril? Uffizi federal da statistica, Berna 1996

Furer, J.-J.: Graubünden, von der Dreisprachigkeit zur deutschen Einsprachigkeit (?). Eine traurige Ausnahme in der Schweizer Praxis, en: Studis Romontschs, 1999

Kraas, F., Die Rätoromanen Graubündens Peripherisierung einer Minorität, Franz Steiner, Stuttgart 1992

Schläpfer, R. (ed.), Die viersprachige Schweiz, Benziger, Turtig 1982

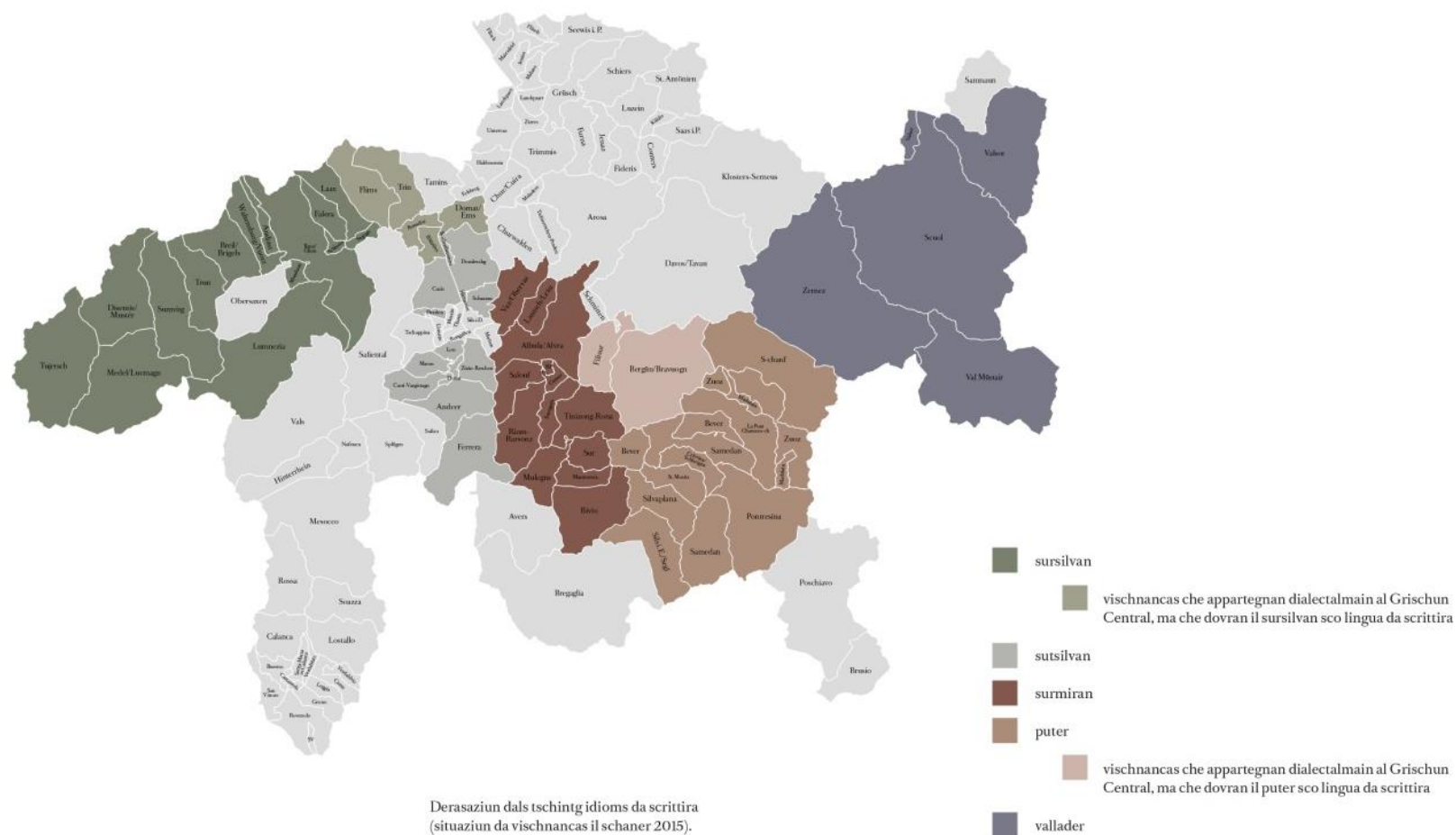
Widmer, J. et al., Die Schweizer Sprachenvielfalt im öffentlichen Diskurs, Peter Lang, Berna 2003

Idioms

Il territori rumantsch cumpiglia las regiuns al Rain Anteriur (Surselva), parts da las regiuns al Rain Posteriur (Sutselva), il Surses e la Val d'Alvra (Surmeir), l'Engiadin'Ota, l'Engiadina Bassa e la Val Müstair. Ils abitants da questas regiuns discurren tuts in agen idiom che vegn era scrit: sursilvan, sutsilvan, surmiran, puter e vallader. Questa diversità è il resultat da l'isolaziun anteriura da bleras vals grischunas e da differenzas confessiunalas. Ultra dals idioms datti numerus dialects sco per exempel il rumantsch da Domat, il tuatschin (dialect da la Val Tujetsch) u il bargunsegner (dialect da Bravuogn).

Ina survista da quantas personas che discurrevan l'onn 2000 tge idiom ed ina survista pli detagliada da quants pertschients da la populaziun che discurrevan il medem onn en tge vischnanca rumantsch chattais Vus en il chapitel *Tabella e chartas*.

Derasaziun dals tschintg idioms da scrittira

Text e tun

Sin www.liarumantscha.ch pudais Vus era tadlar ils suandants texts en ils singuls idioms ed en rumantsch grischun.

Sursilvan

L'uolp era puspei inagada fomentada. Cheu ha ella viu sin in pégn in tgaper che teneva in toc caschiel en siu bec. Quei gustass a mi, ha ella tertgau, ed ha clamau al tgaper: «Tgei bi che ti eis! Sche tiu cant ei aschi bials sco tia cumparsa, lu eis ti il pli bi utschi da tuts».

Sutsilvan

La gualp era puspe egn'eada fumantada. Qua â ella vieu sen egn pegn egn corv ca taneva egn toc caschiel ainten sieus pecel. Quegl gustass a mei, â ella tartgieu, ed ha clamo agli corv: «Tge beal ca tei es! Scha tieus tgàn e aschi beal sco tia pareta, alura es tei igl ple beal utschi da tuts».

Surmiran

La golph era puspe eneda famantada. Co ò ella via sen en pegn en corv tgi tigniva en toc caschiel an sies pecal. Chegl am gustess, ò ella panso, ed ò clamo agl corv: «Tge bel tgi te ist! Schi ties cant è schi bel scu tia parentscha, alloura ist te igl pi bel utschel da tots».

Puter

La vulp d'eira darcho üna vouta famanteda. Co ho'la vis sün ün pin ün corv chi tagnaiva ün töch chaschöl in sieu pical. Que am gustess, ho'la penso, ed ho clamo al corv: «Chel bel cha tü est! Scha tieu chaunt es uschè bel scu tia apparentscha, alura est tü il pü bel utschè da tuots».

Vallader

La vulp d'eira darcheu üna jada fomantada. Qua ha'la vis sün ün pin ün corv chi tagnaiva ün toc chaschöl in seis pical. Quai am gustess, ha'la pensà, ed ha clomà al corv: «Che bel cha tü est! Scha teis chant es uschè bel sco tia apparentscha, lura est tü il plü bel utschè da tuots».

Jauer

La uolp d'era darchiau üna jada fomantada. Qua ha'la vis sün ün pin ün corv chi tegnea ün toc chaschöl in ses pical. Quai ma gustess, ha'la s'impissà, ed ha clomà al corv: «Cha bel cha tü esch! Scha tes chaunt es ischè bel sco tia apparentscha, lura esch tü il pü bel utschè da tots».

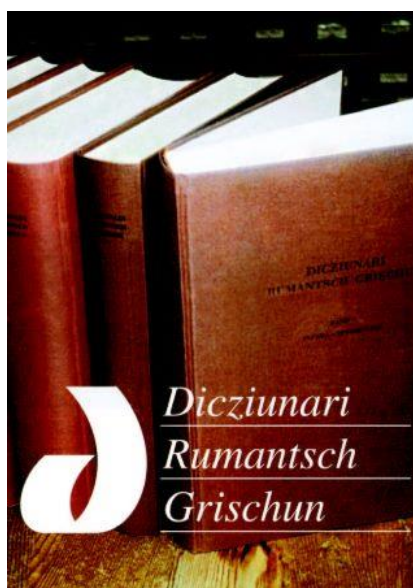
Rumantsch Grischun

La vulp era puspè ina giada fomentada. Qua ha ella vis sin in pign in corv che tegneva in toc caschiel en ses pichel. Quai ma gustass, ha ella pensà, ed ha clamà al corv: «Tge bel che ti es! Sche tes chant è uschè bel sco tia parita, lur es ti il pli bel utschè da tuts».

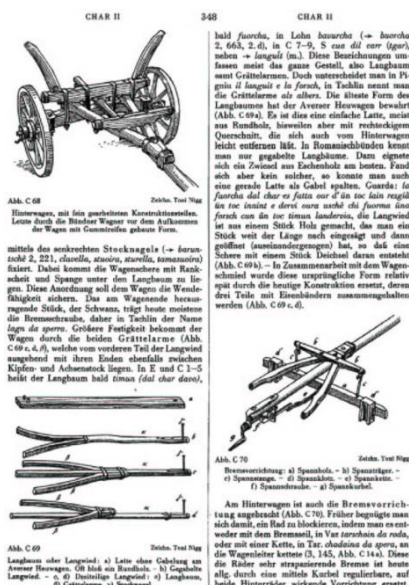
Survista fonetica

latin	sursilvan	sutsilvan	surmiran	puter	vallader	rumantsch grischun
AURUM	aur	or	or	or	or, aur, ar	aur
DURUS	dir	dir	deir	dür	dür	dir
OCULUS	egl	îl	îgl	ögl	ögl	egl
LEVIS	lev	leav	lev	liger	leiv	lev
TRES	treis	tres	treis	trais	trais	trais
NIVE	neiv	nev	neiv	naiv	naiv	naiv
HORA	ura	ura	oura	ura	ura	ura
ROTA	roda	roda	roda	rouda	rouda	roda
CASEOLUS	caschiel	caschiel	caschiel	chaschöl	chaschöl	chaschiel
CASA	casa	tgeasa	tgesa	chesa	chasa	chasa
CANIS	tgaun	tgàn	tgang	chaun	chan	chaun
CAMBA	comba	tgomba	tgomma	chamma	chomma	chomma
GALLINA	gaglina	gagliegna	gagligna	gillina	giallina	giaglina
CATTUS	gat	giat	giat	giat	giat	giat
TOTUS	tut	tut	tot	tuot	tuot	tut
FORMA	fuorma	furma	furma	fuorma	fuorma	furma
EGO	jeu	jou	ia	eau	eu	jau

Las variantes renanas (sursilvan e sutsilvan) sa distinguan tant foneticamain sco era sintacticamain e lexicalmain en blers regards da las variantes ladinas (puter e vallader). Il surmiran fa linguisticamain savens la punt tranter las duas gruppas linguisticas numnadas. Il 1982 han ins creà il rumantsch grischun sco lingua da cumpromiss tranter las tschintg variantes scrittass regiunalas.

Ils singuls fascichels dal DRG
vegnan liads a toms. © DRG

In artigel dal DRG. © DRG

Il Dicziunari Rumantsch Grischun è il pli grond vocabulari rumantsch. El cuntegna l'entir stgazi da plets da tut ils idioms e dialects, documentà a partir dal 16avel tschientaner fin al di dad oz, inclusiv la lingua discurredda.

Cun la fundaziun dal dicziunari dialectal Dicziunari Rumantsch Grischun (DRG) l'onn 1904 han la Societad Retorumantscha a Cuira e l'indogermanist Robert de Planta realisà in intent cuminaivel: inventarisar, preschentar ed explitgar l'entir stgazi da plets da tut ils dialects da la lingua rumantscha periclitada.

Il stgazi da plets e l'inventari dals suns d'ina part represchentativa dals 130 vitgs rumantschs da quel temp vegnan cataloghisads sistematicamain cun l'agid da correspondents e questunaris. Ils emprims redactors, Florian Melcher e Chasper Pult, cuntinueschan a rimnar ed ordinar las datas. Ultra da quai cumenzan els ad excerptar material da tut ils genres litterars stampads e nunstampads (a partir dal 1560).

Il 1939 cumpara l'emprim fascichel dal DRG ed Andrea Schorta daventa chauredatur. Ils effects dal DRG sin la vitalitad linguistica e la conscienza dals Rumantschs d'aventan evidents. Il moviment linguistic profitescha pli e pli da l'Institut dal DRG sco post da documentaziun ed infurmaziun per la lavur da promoziun da la lingua: realisaziun da dicziunaris regionalis e grammaticas, creaziun da neologismes, euv.

Il DRG sco dicziunari naziunal vegn finanzià dal 1975 fin il 1995 principalmain dal Fond naziunal svizzer, a partir dal 1996 da l'Academia svizra da sciences umanas e socialas. Ina Cumissiun filologica garantesch la cussegliaziun scientifica dal stab da redacziun. Quel consista da Carli Tomaschett (chauredatur dapi il 1. da schaner 2004), Marga Annatina Secchi, Ursin Lutz, Silvana Derungs (redactors), Michele Luigi Badilatti, Annetta Zini (assistents scientifics), Violanta Spinas Bonifazi e Juliana Tschuor (documentalistas), Alexa Pelican-Arquisch e Brida Sac-Arquisch (assistents da redacziun).

Il pled sco part da la construcziun en la lingua discurreda e scritta, sia significaziun ed applicaziun, sia furmaziun, sias derivaziuns e cumposiziuns: quai è il coc dals artitgels dal DRG che cuntegnan era modas da dir, proverbis, ligns, versets, euv. Sco monografias per propi sclereschan ils artitgels pli lungs la relaziun specifica tranter pled e chaussa e documenteschan uschia er usits ed artisanadis gia daditg svanids. La vita tradiziunala ed il mintgadi puril cumparan en il spievel da lur expressiun linguistica.

Il DRG è concepì a basa semasiologica, el parta pia dal pled e betg da la chaussa. Mintga artitgel en il DRG cumenza cun ina part fonetica che inditgescha la pronunzia exacta e concluda cun l'indicaziun u eventualmain la discussiun da l'etimologia (origin dal pled). Ils artitgels survesaivels èn ordinads a moda alfabetica e cuntegnan citats rumantschs cun translaziun tudestga a travers l'istorgia dal pled. La lingua descriptiva dal DRG è il tudestg. Cun sa basar sin funtaunas scrittas veglias e novas, ma era sin il diever da la lingua en il mintgadi, dat il DRG enciclopedic in inventari cumplet da la lingua e cultura rumantscha alpina.

Il DRG vegn duvrà da scienziads da las pli differentas spartas: dal romanist e dal dialectolog tant sco da l'istoricher da la cultura e da l'etnolog. Era la scienza da l'istorgia generala, da l'istorgia da l'economia, da la giurisprudenza e da la medischina pon sa servir dal ritg material dal DRG, ma er il laic interessà per ils differentes champs tractads en il DRG.

Rumantsch grischun

Il rumantsch grischun è ina lingua da scrittira unificada concepida a partir dal 1982 da Heinrich Schmid sin iniziativa e per incumbensa da la Lia Rumantscha.

Structura

Il rumantsch grischun è in'uschenunada «lingua da standard» resp. «lingua da cumpromiss». El sa basa principalmain sin il sursilvan, il vallader ed il surmiran ed è construi tenor il princip da maioritad, qvd. ins ha prendi sche pussaivel la furma scritta cuminaivla a la maioritad dals trais idioms numnads. Quest princip da basa vala tant per la part fonetica e grammaticala sco per la construcziun da la frasa e per il vocabulari. Ins ha empruvà da tegnair quint surtut era da la trasparenza, da la simplificaziun e da la chapientscha generala dal rumantsch grischun. La sostanza linguistica dal rumantsch grischun consista per 99,99% dals idioms e dals dialects.

Il princip da maioritad

sursilvan	surmiran	vallader	rumantsch grischun	princip
pasch	pasch	pasch	pasch	3:0
viadi	viadi	viadi	viadi	3:0
alv	alv	alb	alv	2:1
notg	notg	not	notg	2:1
sempel	simpel	simpel	simpel	2:1
siat	set	set	set	2:1
ura	oura	ura	ura	2:1
fil	feil	fil	fil	2:1
cudisch	codesch	cudesch	cudesch	2:1
gie	ea	schì	gea	sutsilvan
jeu	ia	eu	jau	jauer
aur	or	or (aur)	aur	*

Emprims svilups

La mancanza d'ina lingua da scrittira rumantscha cuminaivla è sa fatga valair a partir dal mument ch'il rumantsch ha cumenzà a guadagnar impurtanza sur ils stretgs cunfins regiunals ora. Tranter il 1800 ed il 1960 datti trais emprovas per crear ina lingua da scrittira rumantscha surregiunala (vesair Darms 1989, Decurtins 1993) che n'han dentant nagin success per divers motivs.

Il regress alarman dal rumantsch sco quai ch'el vegn confermà en las dumbraziuns dal pievel da lez temp (vesair Furer 1981), intimescha la Lia Rumantscha d'elavurar in concept per mantegnair e promover la lingua rumantscha. Quest concept cumplessiv sa basa sin la planisaziun da lingua moderna e preveda la furmaziun d'ina lingua da standard sco part indispensabla.

Il 1982 preschenta Heinrich Schmid, professor da romanistica a l'Universitad da Turitg, per incumbensa da la Lia Rumantscha sias «Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache Rumantsch Grischun». I sa tracta d'ina collecziun da reglas e recumandaziuns per la fonologia, morfologia, sintaxa e lexicologia dal rumantsch grischun.

A basa da questas directives ed en il rom d'in project scientific dal Fond naziunal elavura il servetsch linguistic da la Lia Rumantscha il 1985 in pledari ed ina grammatica elementara dal rumantsch grischun (nova ediziun il 1989 tar Langenscheidt). Il pledari furma la basa per il Pledari Grond futur ch'è oz disponibel online (www.pledarigrond.ch).

Istorgia dal PG

Sin fundament da las «Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache Rumantsch Grischun» ed en il rom d'in project scientific dal Fond naziunal elavura il servetsch linguistic da la Lia Rumantscha il 1985 in pledari ed ina grammatica elementara dal rumantsch grischun (nova ediziun il 1989 tar Langenscheidt).

Il 1993 cumpara l'entira banca da datas linguistica da la Lia Rumantscha sut il num «Pledari Grond». Il 2001 vegn il Pledari Grond edì sin CD-ROM cun ina glista da verbs integrada (incl. program da tschertgar). Il 2005 vegn fatg in'emprima emprova da render accessibel il cuntegn dal Pledari Grond en l'internet e dapi il 2006 exista uffizialmain ina versiun online da la banca da datas linguistica da la Lia Rumantscha (www.pledarigrond.ch). Il Pledari Grond online cuntegna dapli che 222'000 endataziuns e 3'862 verbs cun lur conjugaziuns. El vegn actualisà permanentmain e quai er en l'interacziun cun las utilisadras ed ils utilisaders.

La pagina dal Pledari Grond daventa il 2015 er ina plattafurma per divers dicziunaris idiomatics. L'emprim vocabulari idiomatic sin la plattafurma interactiva è quel per il surmiran. La finamira è da publitgar en il decurs dal temp vocabularis online per mintga idiom.

Diever

Las singulas organisaziuns, instituziuns, autoritads e persunas privatas decidan sezzas, sch'ellas vulan duvrar il rumantsch grischun enstagl in dals idioms.

Confederaziun

La Confederaziun dovra il rumantsch grischun dapi il 1986 per «texts d'ina impurtanza particulara per il territori rumantsch». Sin basa da la decisiun dal chantun Grischun dals 2 da fanadur 1996 dovra ella dapi lura definitivamain il rumantsch grischun sco lingua uffiziala per la

communicaziun uffiziala cun instituziuns e persunas rumantschas. En consequenza da la revalitaziun legala dal rumantsch (art. 70 da la Constituziun federala) formulescha il Tribunal federal il 1999 per l'emprima giada ina decisiun en lingua rumantscha ed utilisescha il rumantsch grischun per far quai.

Chantun Grischun

La Regenza grischuna declera ils 2 da fanadur 1996 (a basa da recumandaziuns d'ina grupp da lavur) il rumantsch grischun sco lingua uffiziala dal Chantun, da manar il Cudesch da dretg mo pli en rumantsch grischun e da lubir emprovas da scola en rumantsch grischun (p.ex. en vischnancas al cunfin linguistic) che pon dar scleriment davart l'ulteriur proceder.

Il chantun Grischun dovra il rumantsch grischun dapi il 1997 (decisiun da la Regenza dals 2 da fanadur 1996) per communicaziuns en il fegl uffizial, communicaziuns da pressa, formulars, decisiuns, euv.

Ils 10 da zercladur 2001 approvescha il pievel grischun la revisiun da l'art. 23 da la lescha davart il diever dals dretgs politics. Cun quai vegnan ils dus idioms sursilvan e ladin remplazzads explicitamain cun il rumantsch grischun. Dapi lura vala il rumantsch grischun sco lingua rumantscha uffiziala dal Chantun e vegn era duvrà per ils documents da votaziun chantunals ed il Cudesch da dretg grischun. La Lescha da linguas dal chantun Grischun (en vigur dapi il 2008) renconuscha en art. 3 al. 5 il rumantsch grischun sco furma rumantscha da standard da las autoritads chantunals e da las dretgiras chantunals. Persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar al Chantun en ils idioms u en rumantsch grischun.

Lia Rumantscha ed uniuns affiliadas

La Lia Rumantscha dovra il rumantsch grischun per ils texts uffizials ed administrativs sco era per ulteriurs texts da tut gener che sa drizzan a l'entir territori rumantsch. Sias uniuns affiliadas suondan per part questa pratica.

Regiuns, vischnancas e persunas privatas

Las autoritads politicas e clericalas, las uniuns culturalas e las persunas privatas en las vischnancas da lingua rumantscha pon decider sezzas, sch'ellas vulan duvrar il rumantsch grischun resp. l'idiom per lur agens fatgs sco era per la communicaziun en scrit surregionala. En la pratica vegnan duvrads savens ils idioms.

Baselgias

En las regiuns da lingua rumantscha vegnan las pregias e messas celebradas en tudestg u mintgamai en l'idiom regional.

Medias

La gasetta dal di «La Quotidiana» dovra il rumantsch grischun per contribuziuns che sa drizzan a l'entira Rumantschia. La revista da giuventetgna «Punts» (l'ultim numer è cumparà la fin dal 2011) ha publitgà ils texts en rumantsch grischun ed en ils idioms.

Radiotelevisiun Svizra Rumantscha (RTR) fa diever dal rumantsch grischun per publicaziuns uffizialas en scrit, per ils cuntegns redacziunals publitgads sin la website e per ils suttitels da contribuziuns visualas. En pli vegnan las novitads prelegidas en rumantsch grischun.

Scola

Tenor l'art. 18 da la Lescha da linguas dal chantun Grischun reglan las vischnancas la lingua da scola per l'instrucziun en la scola populara, han però da far quai en collavuraziun cun l'autorità chantunala cumpetenta (dapli infurmaziun en quest connex chattais Vus en il proxim chapitel).

Scola

Entschattas

Dapi il 1999 pussibilitescha il chantun Grischun a las vischnancas da lingua tudestga ed a vischnancas da lingua rumantscha ch'èn sa decididas per l'instrucziun en tudestg d'instruir en scola primara rumantsch grischun sco segunda lingua.

En la scola da la citad da Cuira vegnan dapi il 2000/01 manadas classas bilinguas rumantsch-tudestgas. Sco lingua d'instrucziun vegn duvrà il rumantsch grischun.

En ils gimnasis è tenor art. 3 da l'Ordinaziun davart ils gimnasis en il chantun Grischun (en vigur dapi l'avust 1999) la segunda lingua naziunala per las scholaras ed ils scholars per regla ina lingua chantunala. Sco lingua da scrittira rumantscha vegn duvrà il rumantsch grischun.

Il december 1996 ha la Regenza grischuna decedì da metter a disposiziun material d'instrucziun en rumantsch grischun per la maturità bilingua (dapi il 1999/2000 cun enconuschientschas passivas ed activas en rumantsch grischun). Il medem onn ha la Regenza incumbensà il Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient d'elavurar propostas per l'introducziun dal rumantsch grischun sin differents stgalims da scola. Ina gruppa da lavur sut la direcziun da Ruedi Haltiner preschenta il 1999 las propostas da l'uschenumnà concept Haltiner. Tenor quest concept duain ils scholars dal stgalim bass vegnir instruids en l'idiom, pir sin il

stgalim mesaun e superiur duai vegnir introducì pass per pass il rumantsch grischun. Ils idioms furman vinavant la basa linguistica. Il rumantsch grischun vegn mo intermedià a furma passiva. En las scolas medias e professunalas duai il rumantsch grischun survegnir ina significaziun pli gronda.

Ils 28 d'avrigl 1998 proponan il cussegl da scola e la suprastanza communal da Vaz/Obervaz (vischnanca rumantscha cun scola primara tudestga) al Departament d'educaziun in'emproma da scola cun rumantsch grischun sco segunda lingua en las classas primaras ed en la scolina. Ils 10 da fanadur 1998 decida la Regenza da lubir questa emproma da scola.

L'october 2002 decida la radunanza da delegadas e delegads da la Lia Rumantscha d'intensifitgar la promoziun e la derasaziun dal rumantsch grischun sco lingua da scrittira surregionala e d'introducì quel a media ed a lunga vista era sco lingua da scola.

La primavaira 2003 envida la Lia Rumantscha las autoritads da scola da la Val Müstair, da Donat (Sutselva) e da Trin (Surselva) da preschentar al Departament d'educaziun lur interess per in'emproma da scola cun rumantsch grischun. La «Corporaziun regionala Val Müstair» (magistraglia, cussegl da scola e presidents da vischnanca da la Val Müstair) dumonda ils 8 d'october 2003 la lubientscha per ina tala emproma ed incumbensescha la Lia Rumantscha cun l'elavuraziun d'in concept. Pervia da la resistenza vehementa da vart da la magistraglia e da la politica supplitgescha il Departament d'educaziun ils 12 da december 2003 ils represchents da la Val Müstair da spetgar cun l'introducziun dal rumantsch grischun en lur scolas, fin che la fasa da planisaziun e da preparaziun è terminada (2007). Gia l'october 2002 approvescha la vischnanca sutsilvana da Ziràn (Val Schons) l'introducziun dal rumantsch grischun al stgalim superiur da la scola populara, e quai sco emprima vischnanca rumantscha.

Il project «rumantsch grischun en scola»

La stad 2003 decida il Cussegl grond dal chantun Grischun en il rom d'in pachet da spargn d'edir meds d'instrucziun rumantschs mo pli en rumantsch grischun a partir dal 2005. La Regenza trasmetta questa incumbensa al Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient. Quai chaschuna protestas vehementas da la vart da la magistraglia sco era da la politica e cultura regionala (cussegls communalas, cussegls da scola, deputads en il Cussegl grond, uniuns da lingua e da cultura, uniuns regionalas).

Differentas intervenziuns pretendan da la Regenza grischuna in cler concept per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola. Ils 22 da november 2003 incumbensescha la Regenza ina grupp da lavur che duai elavurar in tal concept per l'introducziun successiva dal rumantsch grischun en scola. Ils idioms duain vinavant giugar ina rolla impurtanta: sco linguas da litteratura, sco linguas da la cultura tradiziunala, sco linguas discurrendas e sco linguas per l'identificaziun regionala.

Il mars 2004 cumbatta era la PCD giuvna Surselva cunter l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua da scola: en ina petiziun pretenda ella che las vischnancas grischunas cun ina scola primara rumantscha duajan pudair vuschar davart la dumonda, schebain il rumantsch grischun duaja daventar la lingua da scola fin il pli tard l'onn 2010 (votaziun consultativa).

En l'Engiadina (La Punt Chamuesch, Segl e Samedan) ed en Surselva (Sumvitg) vegnan approvadas iniziativas correspundentas che pretendan enstagl dal rumantsch grischun mintgamai l'idiom regional sco lingua d'instrucziun sper il tudestg da scrittira. Tenor dretg federal n'han votaziuns consultativas dentant nagina basa legala.

Tenor ina petiziun che vegn suttascritta bunamain da tut las vischnancas engiadinaisas e da Valchava en Val Müstair sco era da l'Uniun dals Grischs, duai la Regenza tschertgar soluziuns flexiblas che resguardan las situaziuns fitg differentas da la lingua rumantscha e che garanteschon che l'introducziun dal rumantsch grischun en scola na signifitga nagin dischavantatg per il rumantsch.

Il zercladur 2004 prenda era la Lia Rumantscha posiziun davart il tema rumantsch grischun en scola. Ella pretendia in'introducziun dal rumantsch grischun en scola «uschè svelta sco pussaivel, ma bain preparada», ma a medem temp era professiunalitad e sensibilitad dal Chantun en la fasa da concept sco era l'integraziun da tut las gruppas d'interess sco la magistraglia, las autoritads da scola, ils geniturs e las uniuns da lingua e cultura. Plinavant stoppia il project survegnir il temp necessari che lubeschia da realisar ulteriuras mesiras da standardisaziun, da famigliarisar la populaziun cun il rumantsch grischun, d'elavurar buns meds d'instrucziun e da scolar las scolastas ed ils scolasts en rumantsch grischun. Projects da pilot regionals e communals duain preceder l'introducziun integrala definitiva dal rumantsch grischun en las scolas primaras. Quests projects vegnan accompagnads a moda professiunala ed evaluads scientificamain. La rolla dals idioms e dal rumantsch grischun duai vegnir determinada cleramain. En pli duain las differenzas sociolinguisticas en las regions vegnir respectadas.

En ina brev averta a la Regenza grischuna dals 14 da zercladur 2004 s'expriman 180 persunalitads rumantschas da la scienza, da la cultura e da la furmaziun cunter in'introducziun integrala dal rumantsch grischun en scola a partir dal 2010. Ils auturs da la brev pretendan da la Regenza da desister d'ina introducziun activa dal rumantsch grischun sco lingua da scola. Quai saja in svilup sbaglià en la politica da linguas e donnegeschia tant ils idioms sco er il rumantsch grischun.

En ina seduta dals 20 da zercladur 2004 sustegna era la gruppa rumantscha dal Cussegl grond dal chantun Grischun ina soluziun pragmatica per la dumonda rumantsch grischun en scola en il senn da la posiziun da la Lia Rumantscha.

Retschertgas davart il tema «rumantsch grischun en scola» dividan la magistraglia rumantscha: entant che las scolastas ed ils scolasts da l'Engiadina'Ota refusan in'introducziun integrala dal rumantsch grischun en scola, è la gronda part da lur collegas en il Grischun Central persuerter d'introducir rumantsch grischun en scola cun sriver e leger. Er en Surselva è la magistraglia rumantscha s'exprimida per gronda part per l'introducziun dal rumantsch grischun en scola. 21% sustegnan in'unificaziun dal rumantsch tras il rumantsch grischun, 23% approvan in'introducziun parallela da la lingua unificada sper l'idiom, 47% sustegnan in'intermediaziun d'enconuschientschas passivas dal rumantsch grischun, e mo 7,8% refusan il rumantsch grischun sco lingua da scola. Ina gronda part è da l'avis ch'ina identitad rumantscha surregionala saja necessaria.

L'urari da la Regenza vesa ora sco suonda: il 2004 emprimas lavurs da planisaziun, il 2005 concept da detagl, furmaziun dal cader e da la magistraglia, euv., il 2007 introducziun dal rumantsch grischun en las emprimas classas primaras en regions da piunier, il 2010 cumenzament da l'alfabetisaziun en rumantsch grischun en tut las emprimas classas. L'onni da scola 2007/2008 cumenzan 23 vischnancas da piunier ad instruir rumantsch grischun en las emprimas classas da la scola primara. I sa tracta da Lantsch, Brinzauls, Casti, Alvaschagn, Mon, Stierva, Salouf, Cunter, Riom-Parsonz, Savognin, Tinizong-Rona, Mulegns, Sour, Murmarera, Falera, Laax, Trin e las vischnancas da Müstair, Sta. Maria, Valchava, Fuldera, Tschier e Lü

(dapi il 2009 fusiunadas sut il num Val Müstair). A partir da l'onn da scola 2008/2009 introduceschan ulteriuras indesch vischnancas il rumantsch grischun en scola sco lingua d'alfabetisaziun: Glion, Schnaus, Flond, Schluein, Pitasch, Riein, Sevgein, Castrisch, Surcuolm, Luven e Duin. In onn pli tard vegnan vitiers Sagogn, Rueun, Siat, Pigniu, Vuorz ed Andiastr.

L'entschatta da l'onn 2011 vegn fundada l'uniun Pro Idioms cun ina secziun en l'Engiadina ed ina en Surselva. La finamira da Pro Idioms è da promover ils idioms en scola cun meds d'instrucziun idiomatics. Sco cuntrareacziun vegn publitgà l'avrigl il manifest Pro Rumantsch per mussar ch'i dettia era persunas che sustegnan il rumantsch grischun e cunzunt era l'introducziun da quel en scola.

La situaziun smanatscha d'escalar. Las suandantas vischnancas partecipadas al project rumantsch grischun en scola decidan da reintrodur il l'idiom: Castrisch, Duin, Rueun, Sevgein, Siat, Riein (dapi il 2014 fusiunadas sut il num Ilanz/Glion), Falera, Vuorz, Andiastr, Sagogn, Schluein, Laax e Val Müstair.

Ina gruppa politic-strategica convocada e moderada da la Lia Rumantscha che sa cumpona da represchentants da Pro Idioms e da Pro Rumantsch inoltescha in cumpromiss a la Regenza grischuna.

Il Cussegl grond decida da franar l'introducziun dal rumantsch grischun sco lingua d'alfabetisaziun en las scolas e revochescha suenter otg onns sia decisiun d'edir ils meds d'instrucziun mo en rumantsch grischun en favur d'in cumpromiss: l'uschenumnà «model da coesistenza». Quel prevesa che las scolas che alfabetiseschan en l'idiom intermediateschan er il rumantsch grischun a moda receptiva (leger e chapir) e che las scolas che alfabetiseschan en rumantsch grischun intermediateschan era l'idiom a moda receptiva. Quest model duai vegnir francà pli tard en la lescha da scola ed en il Plan d'instrucziun 21 che vegn mess en vigur per la scolina fin la 2. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2018/19 e per la 3. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2019/20. Il Plan d'instrucziun 21 sa tegna vi dal princip che la vischnanca decida tge lingua d'alfabetisaziun che vegn instruida. Tenor conclus da la Regenza na datti en scola cun instrucziun idiomatica naginas pretensiuns elementaras per il rumantsch grischun. Sin il stgalim secundar I survegnan era las scolaras ed ils scolars da questas scolas l'ocasiun dad udir e da leger texts en rumantsch grischun ed en ulteriurs idioms.

Acceptanza

Per eruir l'acceptanza dal rumantsch grischun en la populaziun rumantscha dal chantun Grischun vegn realisà ina retschertga d'opiniun sin basa scientifica. La Regenza grischuna engascha ina cumissiun d'elavurar las basas per in'enquista sociologica e d'examinar alternativas pussaivlas al rumantsch grischun. Il 1994 incarichescha ella l'institut Cultur prospectiv a Turitg da realisar la retschertga d'opiniun. 1115 persunas da lingua rumantscha en la vegliadetgna da 18 fin 80 onns vegnan resguardadas tenor il princip da casualidad.

Ils resultats ils pli impurtants dal rapport final èn:

1. Ina clera maiortad approvescha la lingua da scrittira unificgada.
2. Il rumantsch grischun na chatta betg ina maiortad absoluta, el vegn dentant preferì cleramain a tut las variantes pussaivlas.

3. Il rumantsch grischun duai vegnir duvrà sco ina lingua complementara als idioms e – cuntrari p.ex. al tudestg da scrittira – sulettamain sco lingua da scrittira.

Il concept linguistic dal rumantsch grischun è sa cumprovà en la pratica. Il servetsch da translaziun da la Lia Rumantscha survegn dapi onns numerusas incumbensas da translatar da vart d'interpresas publicas e privatas. Inserats, instrucziuns da diever, prospects, formulars, inscripziuns sin tavlas, descripziuns da products e texts da reclama fan part da la lavur da mintgadi dal team da translaziun.

Oz para il rumantsch grischun dad esser acceptà sco lingua placativa e med per sa drizzar ad in public surregional. Sin la pli gronda e vehementa resistenza frunta el en connex cun l'introducciun en scola.

Bibliografia

Darms, G., Sprachnormierung und Standardsprache, en: Holtus, G. et al., Lexikon der Romanistischen Linguistik, 3, 1989, 827 – 853

Decurtins, A., Die Bestrebungen zur schriftsprachlichen Vereinheitlichung der bündnerromanischen Idiome, en: Romanica Raetica 8, 1993, 341 – 363

Furer, J.-J., Le romanche en péril? Uffizi federal da statistica, Berna 1996

La Quotidiana, Udir e leger rg sin stgalim superiur, 27 da november 2015

Schmid, H., Richtlinien für die Gestaltung einer gesamtbündnerromanischen Schriftsprache Rumantsch Grischun, 1982

Situaziun giuridica

La situaziun giuridica da la lingua rumantscha è fitg buna. Differents artitgels costituziunals e diversas leschas ed ordinaziuns èn la basa che pussibilitescha ina politica linguistica sistematica ed effizienta tant sin nivel federal sco era sin nivel chantunal.

Nivel federal

Il dretg da linguas da la Svizra sa basa principalmain sin l'art. 70 da la nova Constituziun federala e sin il dretg costituziunal betg scrit, ma renconuschì dal Tribunal federal. La libertad da lingua vegn garantida en l'art. 18 da la nova Constituziun federala. Tut tenor ses diever ha ella in cuntegn different: sch'ella vegn duvrada tranter singulas persunas privatas, sa tracti dal dretg da s'exprimer en quella lingua ch'ins tschern libramain; sch'ella vegn duvrada tranter persunas privatas ed il stadi, sa tracti dal dretg minimal da duvrar in lingua naziunala minoritara en tschertas domenas, p.ex. sco lingua da scola e/u sco lingua administrativa.

L'art. 116 da la veglia Constituziun federala determinava il 1938 las linguas naziunals ed uffizialas da la Confederaziun sco suonda:

¹ *Il tudestg, il franzos, il talian ed il rumantsch èn ils linguatgs naziunals da la Svizra.*

² *Il tudestg, il franzos ed il talian vegnan declerads sco linguatgs uffizials da la Confederaziun.*

Ils 10 da mars 1996 ha il pievel svizzer acceptà cun ina majoritad da vuschs da 76% la revisiun da l'artitgel da linguas costituziunal. En la nova Constituziun federala dals 18 d'avrigl 1999 è quest artitgel da linguas vegnì midà en l'art. 70 (Linguas):

¹ *Las linguas uffizialas da la Confederaziun èn il tudestg, il franzos ed il talian. En il contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun.*

² *Ils chantuns determineschan lur linguas uffizialas. Per mantegnair l'enclegientscha tranter las cuminanzas linguisticas, respectan els la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunals.*

³ *La Confederaziun ed ils chantuns promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.*

⁴ *La Confederaziun sustegna ils chantuns plurilings tar l'adempliment da lur incumbensas spezialas.*

⁵ *La Confederaziun sustegna mesiras dals chantuns Grischun e Tessin per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana.*

Alinea 2 stipulescha implicitamain il princip territorial (appartegnientscha ad in territori linguistic circumscrit). Il princip territorial protegia las linguas minoritaras en lur intschess tradiziunal ed istoric. El è ensemen cun il dumber da pledadras e pledaders d'ina lingua decisiv per il status linguistic d'ina vischnanca. Las premissas che decidan, schebain ina vischnanca en il chantun Grischun è uffizialmain monolingua u plurilingua, èn fixadas en l'art. 16 da la Lescha da

linguas dal chantun Grischun. L'importanza dal princip territorial vegn però relativada dal Tribunal federal e considerata propi plitost sco in princip e main sco in dretg costituziunal.

La quadrilinguità da la Svizra è francada en l'art. 4 (Linguas naziunalas) da la nova Costituzione federala:

¹ *Las linguas naziunalas èn il tudestg, franzos, talian ed il rumantsch*

Cun las novas premissas da la politica da linguas svizra sco ch'ellas èn francadas en la nova Costituzione federala e cun numerusas intervenziuns parlamentaras è vegnida redefnida l'incumbenza da la Confederaziun e dals Chantuns (engaschament pli grond en fatgs da la politica da linguas).

Publicaziuns impurtantas sco leschas, explicaziuns davart las votaziuns, euv. vegnan stampadas er en lingua rumantscha, ed ils Rumantschs han la pussaivladad da sa drizzar a las autoritads federalas en lur lingua materna.

La nova Costituzione federala dat cun l'art. 69 (Cultura) er a la promoziun da cultura federala ina basa costituziunala:

¹ *Ils chantuns èn responsabels per il sector da la cultura.*

² *La Confederaziun po sustegnair stentas culturalas ch'èn d'interess per l'entira Svizra e po promover l'art e la musica, oravant tut sin il sector da la scolaziun.*

³ *Tar l'adempliment da sias incumbensas prenda ella resguard da la varietad culturala e linguistica dal pajais.*

L'art. 69 satisfà ad in impurtant basegn giuridic e fa ina punt tranter la costituziun e la promoziun da cultura vivida. El è la basa da la Lescha federala davart la promoziun da la cultura (en vigur dapi il 1. da schaner 2012) e porscha la schanza da reponderar e da reorganisar la politica da cultura federala e sia interacziun cun chantuns, cumins e persunas privatas. La lescha sezza accentuescha la priorisaziun da projects che contribueschan a la diversità linguistica da la Svizra e che integreschan sche pussaivel pliras regions linguisticas.

En il rom da l'artitgel da linguas revedì en la nova Costituzione federala ha l'Uffizi federal da cultura elavurà ils onns 1999 fin 2004 mesiras per sia realisaziun. Quellas prevedan ina lescha da linguas, la promoziun da las minoritads linguisticas, la chapientscha ed il barat tranter las cuminanze linguisticas.

La primavaira 2004 ha il Cussegl federal decidì da desister per motivs da spargn da preschentar al parlament ina missiva davart la lescha da linguas. La lescha da linguas avess effectuà a partir dal 2008 novas expensas federalas da 17 milliuns francs. Plinavant avess la lescha da linguas obligà il Cussegl federal da sustegnair finanziailmain las stentas da chantuns plurilinges sco Berna, il Vallais, il Grischun e Friburg per il barat da scholars e scolasts, la produenziun da meds d'instrucziun, la realisaziun da curs da linguas per migrants u il mantegniment d'agenturas da novitads. En pli fiss vegnida promovida la plurilinguità tras in post scientific che la Confederaziun ed ils Chantuns avessan manà cuminaivlmain. Cun la renunzia ad ina lescha da

linguas federala croda suenter lungas preparativas ina pitga prevedida per ina politica da linguas activa en Svizra.

La decisiun negativa dal Cussegl federal ha provocà dischillusiun e displaschair tar ils Chantuns, tar las organisaziuns linguisticas sco era tar la Conferenza svizra da las directuras e dals directurs chantunals da l'educaziun publica (CDE). La situaziun il 2004: las deputadas ed ils deputads dals chantuns bilings s'engaschan ensemen cun la CDE, per che la lingua da leschas vegnia integrada en il plan da legislatura 2004 – 2008 dal Cussegl federal.

Grazia a quest engaschament sut la batgetta da Christian Levrat (PSS/Friburg), da lezzas uras cusseglier naziunal, dapi il 2012 cusseglier dals chantuns, datti oz ina nova Lescha federala davart las linguas naziunalas e la chapientscha tranter las cuminanze linguisticas (en vigur dapi il 1. da schaner 2010). La nova lescha e l'ordinaziun respectiva reglan quatter secturs: il diever da las linguas uffizialas da la Confederaziun e la promoziun da la plurilinguitad en il servetsch public; las mesiras per promover la chapientscha ed il barat tranter las cuminanze linguisticas; il sustegn dals chantuns plurilings (Berna, Friburg, Grischun e Vallais); il mantegniment e la promoziun da la lingua e cultura rumantscha e taliana.

La nova lescha exprima explicitamain la voluntad da la Confederaziun da «rinforzar la quadrilinguitad sco element essenzial da la Svizra» e da «mantegnair e promover il rumantsch ed il talian sco linguas naziunalas» (art. 2 lit. a resp. d). L'art. 17 menziunescha la pussaivladad da sustegnair in'instituziun scientifica per promover la plurilinguitad. Quai sa concretisescha cun il Center scientific da cumpetenza per la plurilinguitad (CSP) che cumenza sia lavur il 2011 sin basa d'in mandat ch'il Cussegl federal aveva accordà a l'Institut da plurilinguitad da l'Universitad da Friburg ed a la Scola auta da pedagogia da Friburg.

Auters artitgels costituziunals

art. 8 (egualitad giuridica): ² *Nagin da dastga vegnir discriminà, particularmain betg pervia da l'origin, [...], da la lingua, [...]*

art. 18 (libertad da lingua): *La libertad da lingua è garantida.*

art. 31 (privaziun da la libertad): ² *Mintga persuna che vegn privada da la libertad ha il dretg da vegnir infurmada immediat ed en ina lingua chapavla davart ils motivs da la privaziun da la libertad e davart ses dretgs. [...]*

art. 175 (cumposiziun ed elecziun dal Cussegl federal): ⁴ *Latiers sto vegnir procurà che las regiuns dal pajais e las regiuns linguisticas vegnian represchentadas adequatamain.*

Leschas ed ordinaziuns federalas

art. 54 da la Lescha federala davart il Tribunal federal: ¹ *La procedura vegn manada en ina da las linguas uffizialas (tudestg, franzos, talian, rumantsch grischun), per regla en la lingua da la decisiun contestada. Sche las partidas dovran in'autra lingua uffiziala, po la procedura vegnir manada en questa lingua.*

[lescha dals 17-6-2005, en vigur dapi il 1-1-2007; CS 173.110]

art. 4 da la Lescha davart la procedura civila:¹ *Il derschader e las partidas ston sa servir dad ina da las linguas naziunalas da la Confederaziun.*² *Sch'i fa da basegn, ordinescha il derschader la translaziun.* [lescha dals 4-12-1947, en vigur dapi il 1-7-1948; CS 273; translaziun dal text da lescha tudestg]

art. 3 da l'Ordinaziun davart ils servetschs linguistics da l'administraziun federala: *Ils Servetschs linguistics centrals da la Chanzlia federala cumpiglian mintgamai in'unitad per tudestg, per franzos, per talian, per rumantsch, per englais e per terminologia che vegn mintgamai manada d'ina persuna responsabla.* [ordinaziun dals 14-11-2012, en vigur dapi il 1-1-2013; CS 172.081]

art. 13 da l'Ordinaziun davart ils servetschs linguistics da l'administraziun federala:¹ *L'unitad rumantscha da la Chanzlia federala coordinescha las translaziuns en rumantsch.*² *La publicaziun da texts rumantschs sa drizza tenor l'artitgel 3 da l'Ordinaziun da linguas dals 4 da zercladur 2010.* [ordinaziun dals 14-11-2012, en vigur dapi il 1-1-2013; CS 172.081]

Nivel chantunal

La Confederaziun ceda la cumpetenza en dumondas da lingua als singuls chantuns. Il chantun Grischun proceda tenor il princip da l'autonomia communal: las vischnancas grischunas pon determinar sezzas lur lingua administrativa e lur lingua da scola. Il Grischun ha proclamà il 1880 il tudestg, il rumantsch ed il talian sco linguas chantunalas ed ha reglà lur diever en l'administraziun, en la legislaziun ed en la giurisdicziun chantunala. Fin il 1996 valevan il tudestg, il talian ed ils tschintg idioms rumantschs sursilvan, sutsilvan, surmiran, puter e vallader sco linguas naziunalas dal chantun Grischun. Cun decisiun da la Regenza grischuna dals 2-7-1996 daventa da nov il rumantsch grischun lingua uffiziala dal Chantun, sche quel sa drizza a l'entira populaziun rumantscha.

Entant che l'art. 46 da la veglia Constituziun chantunala (en vigur fin il 2003) ha declerà sulettamain las trais linguas dal Chantun – tudestg, rumantsch e talian – sco linguas chantunalas, sa basa l'art. 3 da la nova Constituziun chantunala (en vigur dapi il 1. da schaner 2004) sin las trais pitgas «linguas naziunalas ed uffizialas», «protecziun per las linguas minoritaras» e «lingua(s) uffiziala(s) e lingua(s) da scola».

L'artitgel 3 (Linguas) da la nova Constituziun chantunala tuna sco suonda:

¹ *Il tudestg, il rumantsch ed il talian èn las linguas chantunalas ed uffizialas equivalentas dal chantun.*

² *Il chantun e las vischnancas sustegnan e prendan las mesiras necessarias per mantegnair e promover la lingua rumantscha e taliana. Els promovon la communicaziun ed il barat tranter las cuminanzas linguisticas.*

³ *Las vischnancas ed ils circuls determineschan lur linguas uffizialas e lur linguas da scola, e quai en il rom da lur cumpetenza ed en cooperaziun cun il Chantun. En quest connex respectan els la cumposiziun linguistica usitada e resguardan las minoritads linguisticas tradiziunalas.*

La Constituziun chantunala renconuscha cleramain la trilinguitad. En quest connex s'orientescha ella tenor las directivas da la Constituziun federala. Las trais linguas chantunales vegnan decleradas explicitamain sco equivalentas. La formulaziun pragmatica tegna quint dals giavischs da las minoritads linguisticas indigenas.

Art. 90 da la nova Constituziun chantunala oblighescha il Chantun e las vischnancas da promover l'activitad artistica, culturala e scientifica sco er il barat cultural resguardond spezialmain las circumstanzas regionalas e linguisticas.

L'art. 3 da la nova Constituziun chantunala oblighescha la Regenza grischuna d'elavurar mesiras concretas che tegnan quint dal giavisch da mantegnair la trilinguitad e mantegnair e promover las linguas minoritaras rumantsch e talian. Sco resultat è vegnida elavurada la **Lescha da linguas dal chantun Grischun** (LLing, lescha da linguas). In'autra lescha dal punct da vista da la politica da linguas è la **Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun** (lescha da scola).

La lescha da linguas

Ils 17 da zercladur 2007 han las votantas ed ils votants dal Grischun ditg gea a la lescha da linguas (LLing; en vigur dapi il 1. da schaner 2008) cun 53,9% vuschs affirmativas. Per il comité «Pro Lescha da linguas dal chantun Grischun» ha quest resultat signifitgà in cler votum en favur da la trilinguitad grischuna. La votaziun sezza è stada necessaria suenter che l'advocat Peter Schnyder da Schiers aveva lantschà il referendum. Tenor el era la lescha che la Regenza ed il Cussegl grond han deliberà unanimamain ina discriminaziun da persunas da lingua tudestga, p.ex. cura ch'i va per s'annunziar per ina piazza da l'administraziun chantunala. Segund l'art. 6 da la lescha da linguas ston talas plazzas vegnir dadas «per regla – sche las qualificaziuns èn las medemas – [...] a quellas candidatas ed a quels candidats che han enconuschientschas da duas u eventualmain da tut las trais linguas uffizialas.»

Per grondas discussiuns en il Cussegl grond han procurà principalmain ils suandants trais puncts: promover spezialmain scolas u classas bilinguas en vischnancas dal territori da lingua tudestga; stabilir las premissas per fundar in institut da plurilinguitad; fixar il quorum che determinescha, schebain ina vischnanca vala anc unicamain sco vischnanca rumantscha u taliana ubain sco vischnanca maschadada dal punct da vista linguistic.

La francaziun legala da la promoziun speziala da scolas u classas en vischnancas plurilinguas e tudestgas è vegnida giustifitgada cun l'argument ch'i na bastia betg da promover ina lingua minoritara sulettamain en ses intschess tradiziunal. L'artitgel correspondent da la LLing, art. 20, tuna sco suonda:

[...]

² *En vischnancas plurilinguas ed en vischnancas tudestgas po la Regenza – sin dumonda da la vischnanca – permetter da manar ina scola populara bilingua en l'interess da mantegnair la lingua tradiziunala.*

³ *En vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 10 pertschient sto vegnir purschì rumantsch u talian durant il temp da scola obligatoric.*

In'instituziun che sa fatschenta cun dumondas da la plurilinguitad en Svizra è vegnida realisada entant a Friburg cun il Center scientific da cumpetenza per la plurilinguitad (CSP) che fa

perscrutaziun sin basa da mandat da l'Institut da plurilinguitad (suttamess a l'Universitad da Friburg ed a la Scola auta da pedagogia dal chantun da Friburg). Il CSP ha signà ina cunvegna da collavuraziun tranter auter cun la Scola auta da pedagogia dal Grischun.

L'ultim punct, la fixaziun dal quorum, è in element fundamental da la lescha da linguas e reflectescha il princip territorial (appartegnientscha ad in territori linguistic circumscriit) fixà en l'art. 70 al. 2 da la Constituziun federala e l'art. 3 al. 3 da la Constituziun chantunala. Igl è previs ch'ina vischnanca vala sco monolingua, premess che almain 40% da la populaziun appartegnian a la cuminanza linguistica tradiziunala. Quai signifitga che talas vischnancas pon valair sco vischnancas monolinguas rumantschas u talianas, era sch'ina maiortad da lur abitantas ed abitants è da lingua tudestga. Quest fatg vegn reglà en l'art. 16 al. 2 da la lescha da linguas. L'artitgel cumplet tuna sco suonda:

¹ *En lur legislaziun determineschan las vischnancas las linguas uffizialas tenor ils princips da questa lescha.*

² *Vischnancas cun ina part da commembras e commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 40 pertschient valan sco vischnancas monolinguas. En questas vischnancas è la lingua tradiziunala la lingua communal uffiziala.*

³ *Vischnancas cun ina part da commembras e da commembers d'ina cuminanza linguistica tradiziunala d'almain 20 pertschient valan sco vischnancas plurilinguas. En questas vischnancas è la lingua tradiziunala ina da las linguas communalas uffizialas.*

⁴ *Per fixar la part procentuala d'ina cuminanza linguistica èn decisivs ils resultats da l'ultima dumbraziun federala dal pievel. A la cuminanza linguistica u taliana tutgan tut las persunas che inditgeschan il rumantsch u il talian tar almain ina dumonda davart l'appartegnientscha linguistica.*

La dumbraziun federala dal pievel menziunada en alinea 4 è anc adina quella da l'onn 2000. L'appartegnientscha linguistica è vegnida eruida a basa da duas dumondas: 1. *Quala è la lingua en la quala Vus pensais e che Vus savais il meglier?* 2. *Quala(s) lingua(s) discurreis Vus regularmain?* a) *a chasa, cun ils confamigliars; b) en scola, en la vita professiunala, a la lavur.*

Uscheditg ch'ina vischnanca cuntanscha las pertschientualas fixadas en alinea 2 e 3, na po ella betg midar ses status linguistic, e quai era betg, sch'ina maiortad da la populaziun giavischa quai. La midada d'ina vischnanca monolingua ad ina vischnanca plurilingua (u d'ina vischnanca plurilingua ad ina vischnanca tudestga) basegna ina maiortad da dus terzs da las persunas cun dretg da votar, ma iniziativas u dumondas che mainan ad ina votaziun èn pussaivlas pir cura ch'il quorum da 40% resp. 20% n'è betg pli accumulà (vesair lescha da linguas art. 24 al. 1). L'ultima dumbraziun dal pievel che ha furnì datas detagliadas en connex cun la lingua ha gì lieu l'onn. In'applicaziun adequata da l'art 16 al. 2 e 3 premettess pia ina relevaziun da datas detagliadas actualas da vart dal Chantun, quai che fa da basegn tant pli en connex cun las differentas fusiuns da vischnancas realisadas u planisadas ils ultims onns.

Ultra da quai renconuscha la lescha da linguas en art. 3 al. 5 il rumantsch grischun sco furma rumantscha da standard da las autoritads chantunalas e da las dretgiras chantunalas. Persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar al Chantun en ils idioms u en rumantsch grischun.

La lescha da scola

La lescha da linguas stipulescha che las vischnancas determineschan la lingua da scola per l'instrucziun en la scola populara (art. 18 al. 1). Il mars 2012 ha il Cussegl grond approvà la revisiun totala da la Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun (lescha da scola; en vigur dapi il 1. d'avust 2013). La lescha da scola prevesa l'instrucziun d'almain ina lingua chantunala e da l'englais sin il stgalim primar. En scolas primaras rumantschas e talianas è il tudestg l'emprima lingua estra. En scolas primaras tudestgas è il talian l'emprima lingua estra. En scolas primaras tudestgas pon ils purtaders da scola decider l'instrucziun dal rumantsch empè dal talian. En pli pon els decider, schebain las linguas rumantsch e talian duain esser roms opziunals obligatorics (art. 30).

La midada da l'idiom al rumantsch grischun u viceversa succeda d'in onn da scola a l'auter (art. 32). Ina vischnanca na po pia betg midar la lingua da scola durant l'onn da scola current, per exempel immediat suenter ina decisiun correspundenta da la radunanza communal u d'in auter gremi cumpetent. Pia sulettamain uffants che cumenzan cun la scola populara pon vegnir alfabetisads en l'idiom u en rumantsch grischun, ils auters ston cuntinuar e terminar la scola populara en la lingua d'alfabetisaziun iniziala. Il Tribunal federal ha confermà questa decisiun da la Regenza grischuna. Ina gruppa da geniturs ha decis da contestar la sentenza davant il Tribunal europeic dals dretgs umans a Strassbourg. Quel ha però decis da betg tractar il recurs.

La Regenza po lubir il diever simultan da duas linguas chantunalas sco linguas da scola sco mesira per promover las linguas chantunalas rumantsch e talian (art. 33).

La Regenza determinescha ils meds d'instrucziun obligatorics u recumandads. Ils meds d'instrucziun vegnan edids en las linguas tudestg, rumantsch e talian (art. 35). Quest passus lascha liber en tge varianta rumantscha, idiom u rumantsch grischun, ch'ils meds d'instrucziun vegnan concepids e producids. Uschia vegn curregida la decisiun ch'il Cussegl grond aveva preni l'avust 2003 dad edir ils meds d'instrucziun rumantschs mo pli en la lingua unificada a partir da l'onn 2005. Questa decisiun, tratga en il rom da mesiras da spargn, era stada il signal da partenza dal project «rumantsch grischun en scola» ch'è fruntà sin vehementa opposiziun surtut en l'Engiadina ed en grondas parts da la Surselva. Il Cussegl grond reagescha il december 2011 e decida da pussibilitar meds d'instrucziun era puspè en ils idioms.

La primavaira 2012 ha ina gruppa pro rumantsch grischun vulì lantschar in'iniziativa dal pievel cun la finamira da prescriver la lingua unificada sco lingua da scola. Ina votaziun en l'entir chantun Grischun avess franc gè bunas schanzas. In resultat en favur dal rumantsch grischun, influenzà d'ina populaziun ch'è per gronda part da lingua tudestga, avess però pudì periclitare la pasch linguistica oramai falombra. Per evitar questa iniziativa ed ina votaziun dal pievel ha la Lia Rumantscha convocà in gremi strategic-politic cun represchentants da las differentas posiziuns. Quest gremi propona che la Regenza grischuna duai declarar il model da coesistenza a partir d'immediat sco part integrala dal plan d'instrucziun vertent. Questa soluziun transitorica duai valair, fin ch'il Plan d'instrucziun 21 entra en vigur. Il model da coesistenza duai vegnir normà il pli spert pussaivel en l'art. 32 da la lescha da scola ed en il Plan d'instrucziun 21. Quel vegn mess en vigur per la scolina fin la 2. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2018/19 e per la 3. classa dal stgalim secundar I sin l'onn da scola 2019/20. Il Plan d'instrucziun 21 sa tegna vi dal princip che la vischnanca decida tge lingua d'alfabetisaziun che vegn instruida. Tenor conclus da la Regenza na datti en scola cun instrucziun idiomatica naginas pretensiuns elementaras per il rumantsch grischun. Sin il stgalim secundar I survegnan era las scholaras ed ils scholars da questas scolas l'ocasiun dad udir e da leger texts en rumantsch grischun ed en ulteriurs idioms.

Bibliografia

Arquint, R., Plädoyer für eine gelebte Mehrsprachigkeit. Die Sprachen im Räderwerk der Politik, Verlag Neue Zürcher Zeitung, Turtig 2014

Coray, R., Rätoromanische Mythen. Die Stellung des Bündnerromanischen in der Schweizer Sprachenpolitik, en: Ladinia 26 – 27 (2002 – 2003), 121 – 139

La Quotidiana, Udir e leger rg sin stgalim superiur, 27 da november 2015

Nay, G., Die Stellung des Romanischen als Gerichtssprache, en: Gesetzgebung heute, 1991/1, Chanzlia da la Confederaziun svizra, Berna 1991, 9 – 26

Richter, D., Sprachenordnung und Minderheitenschutz im schweizerischen Bundesstaat: Relativität des Sprachenrechts und Sicherung des Sprachfriedens, Springer, Berlin 2005

Schweizer, R. J. et al., Mehrsprachige Gesetzgebung in der Schweiz: juristisch-linguistische Untersuchungen von mehrsprachigen Rechtstexten des Bundes und der Kantone, Dike, Turtig 2011

Viletta, R., Abhandlung zum Sprachenrecht mit besonderer Berücksichtigung des Rechts der Gemeinden des Kantons Graubünden, tom 1, Grundlagen des Sprachenrechts, Zürcher Studien zum öffentlichen Recht 4, Turtig 1978

Domenas da diever

Il rumantsch vegn duvrà en differentas domenas sco per exempel en scola, en las medias, en l'administraziun ed en la vita publica.

Il rumantsch vegn instrui a partir da la scolina fin al stgalim terziar e grazia als meds da massa rumantschs pon per exempel neologissem vegnir derasads pli tgusch en Rumantschia. Er il diever dal rumantsch en l'administraziun ed en la vita publica è ina ferma pitga per promover la lingua.

Scola

En il chantun Grischun fixeschan las vischnancas lur linguas d'administraziun e da scola en atgna cumpetenzza, ellas ston però sa tegnair als princips da la lescha da linguas chantunala. Il Chantun metta a disposiziun a la scola rumantscha ils meds d'instrucziun necessaris en rumantsch. Dapi il 1. d'avust 2013 è en vigur la Lescha davart las scolas popularas dal chantun Grischun. Questa lescha prevesa l'instrucziun d'almain ina lingua chantunala e da l'englais sin il stgalim primar. En scolas primaras rumantschas e talianas è il tudestg l'emprima lingua estra. En scolas primaras tudestgas è il talian l'emprima lingua estra, ils purtaders da scola pon decider l'instrucziun dal rumantsch empè dal talian. En pli pon els decider, schebain las linguas rumantsch e talian duain esser roms d'elecziun obligatorics.

La scola da Glion. © RTR

Ulteriuras infurmaziuns chattais Vus sin www.liarumantscha.ch sut politica/champ naziunal/linguas estras sin il stgalim primar.

Scolina

Las scolinas rumantschas han ina funcziun impurtanta per il mantegniment e la promoziun da la lingua e per l'integraziun linguistica dad uffants da linguas estras.

Las vischnancas dal chantun Grischun che mainan ina scola rumantscha mainan er ina scolina rumantscha (vesair tabella en il chapitel *Stgalim primar*). Vischnancas al cunfin linguistic (vischnancas bilinguas u vischnancas rumantschas anc betg cumpletta main germanisadas) mainan per part parallel main scolinas en lingua rumantscha e tudestga, sporadic main era scolinas maschadadas. L'Uniun da scolina Cuir procura che uffants da geniturs che han ina relaziun cun la Rumantschia pon giudair in ambient rumantsch er en la chapitala grischuna.

Il chantun garantescha il mantegniment da scolinas rumantschas cun la furmaziun da mussadras e mussaders da lingua rumantscha.

Uffants da la scolina rumantscha. © RTR

Stgalim primar

La tabella mussa las vischnancas dal chantun Grischun cun ina purschida da rumantsch sin il stgalim primar.

Vischnancas cun instrucziun rumantscha sin il stgalim primar

vischnanca	tip da scola	remartga
Albula/Alvra	scola rumantscha a Lantsch e scola tudestga cun instrucziun taliana ad Alvagni	scolas e schools da las fracziuns Alvaschagn, Brinzauls, Casti, Mon e Stierva
Andeer	instrucziun dal rumantsch sco segunda lingua	
Andiast	scola rumantscha	consorzi da scola Andiast-Vuorz
Bever	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
Bravuogn	instrucziun da rumantsch sco segunda lingua	
Breil	scola rumantscha	
Casti-Vargistagn	scola rumantscha	consorzi da scola Muntogna da Schons
Cuira	scola bilingua rumantsch-tudestg sper la scola tudestga predominanta	
Cunter	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Domat	scola bilingua	
Donat	scola rumantscha	consorzi da scola Muntogna da Schons
Falera	scola rumantscha	
Flem	instrucziun da rumantsch sco segunda lingua	
Ilanz/Glion	scola bilingua rumantsch-tudestg	
La Punt Chamues-ch	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
Laax	scola rumantscha	
Lantsch	scola rumantscha	
Lon	scola rumantscha	consorzi da scola Muntogna da Schons
Lumnezia	scola rumantscha	

Madulain	scola rumantscha	
Murmarera	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Maton	scola rumantscha	consorzi da scola Muntogna da Schons
Medel/Lucmagn	scola rumantscha	
Mulegns	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Mundaun	scola rumantscha	
Mustér	scola rumantscha	
Puntraschigna	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
Razén	instrucziun da rumantsch sco segunda lingua	
Riom-Parsonz	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Runtgaglia	instrucziun da rumantsch sco segunda lingua	ensemien cun Ziràn-Reschen
Sagogn	scola rumantscha	
Salouf	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Samedan	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
San Murezzan	instrucziun dal rumantsch sco segunda lingua	
Savognin	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
S-chanf	scola rumantscha	
Schlarigna	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
Schluein	scola rumantscha	
Scuol	scola rumantscha	
Segl	scola rumantscha	
Silvaplana/Champfèr	scola rumantscha	
Sumvitg	scola rumantscha	
Sur	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Sursaissa	instrucziun dal rumantsch sco segunda lingua	
Tinizong-Rona	scola rumantscha	consorzi da scola Surses
Trin	scola rumantscha (model scola bilingua rumantsch-tudestg)	
Trun	scola rumantscha	
Tujetsch	scola rumantscha	
Val Müstair	scola rumantscha	
Valsot	scola rumantscha	
Vuorz	scola rumantscha	consorzi da scola Andiast-Vuorz
Zernez	scola rumantscha	
Ziràn-Reschen	instrucziun da rumantsch sco segunda lingua	consorzi da scola Muntogna da Schons
Zuoz	scola rumantscha	

Numerusas vischnancas grischunas en il territori tradiziunalmain rumantsch mainan al stgalim primar ina scola rumantscha, qvd. il rumantsch è la lingua d'instrucziun, tut tenor vischnanca era mo fin la 3. classa; il tudestg vegn instrui sco rom da la 4. fin 6. classa.

Uffants da la scola da Donat. © RTR

Models da scola

Malgrà il num n'è la scola rumantscha tradiziunala betg ina scola monolingua. I sa tracta plitost dad in dals systems da scola ils pli vegls e pli cumprovads. Cuntrari a la gronda part dals ulteriurs models da scola ch'èn sa svilupps a partir dals onns 1970 en consequenza da resultats da perscrutaziun positivs, è la bilinguitad da la scola rumantscha sa sviluppada plitost casualmain da la realitad politic-linguistica e culturala dal Grischun dal 19avel tschientaner. La scola rumantscha po pia vegnir considerata sco ina scola bilingua creschida a moda natirala. Deplorablmain manca la scola rumantscha anc oz en la plipart da las enumeraziuns da models da scola bilingua. Pir durant ils onns 1990 han ins renconuschì en connex cun ina retschertga che la scola rumantscha tradiziunala correspunda per gronda part als excellents models da scola bilingua, sco quai ch'els vegnan propagads per exempel en Canada. La scola rumantscha tradiziunala ademplescha gist duas incumbensas fitg impurtantas: la realisaziun d'ina ferma bilinguitad e la protecziun d'ina lingua minoritara.

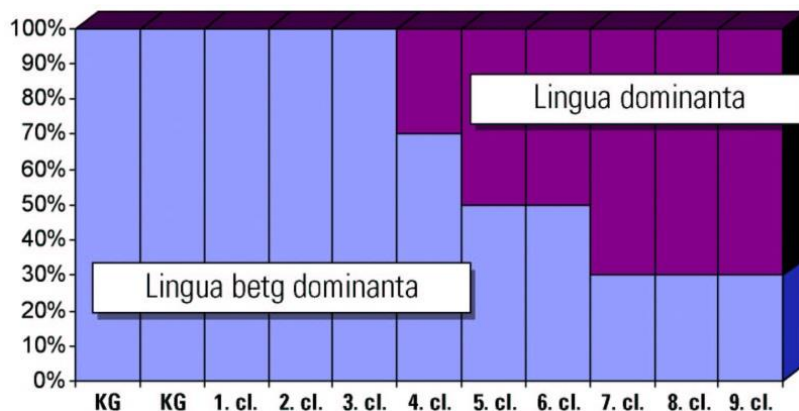
Tut ils absolvents da la scola rumantscha tradiziunala èn almain bilings, e quai independentmain da l'origin linguistic da las scholaras e dals scholars. Fin la quarta classa ha lieu l'entira instrucziun en rumantsch. Da la quarta fin la sisavla classa vegn il tudestg instrui sco rom, il rumantsch resta vinavant la lingua d'instrucziun. Tras in'immersiun totala tempriva «sfunsan» per exempel ils scholars betg rumantschs en il rumantsch e n'emprendan uschia betg mo la lingua sco tala, mabain acquistan era la materia betg linguistica en rumantsch e tras il rumantsch. Al nivel superiur da la scola populara daventa il tudestg la lingua d'instrucziun principala. Mo anc ils roms rumantsch e biologia vegnan instruids en rumantsch. Questa midada da la lingua d'instrucziun pussibilitescha als scholars da lingua rumantscha l'immersiun en la lingua tudestga.

Ina retschertga dal Fond naziunal svizzer ha pudì cumprovar empiricamain la gronda effizienz da la scola rumantscha tradiziunala per cuntanscher la bilinguitad rumantsch-tudestga.

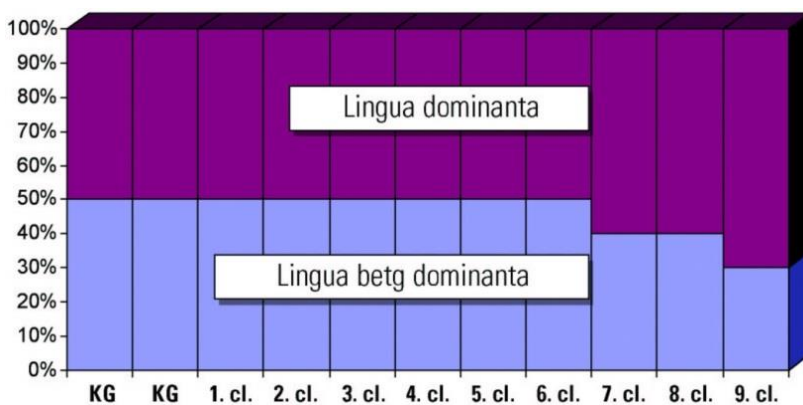
Ultra da l'acquisiziun d'ina ferma bilinguitad rumantsch-tudestga ha la scola rumantscha tradiziunala ina funcziun da protecziun fitg impurtanta per la lingua rumantscha. En scolina e da l'emprima fin la quarta classa succeda l'instrucziun mo en rumantsch. Per consequenza emprendan scholars betg rumantschs da bell'entschatta la lingua rumantscha. Questa concentrasiun tempriva ed intensiva sin la lingua betg dominante garantescha ina consolidaziun da las structuras linguisticas tar tut ils scholars participads e metta la basa per ina bilinguitad equilibrada, senza ch'il rumantsch vegnia memia baud e memia ferm sut pressiun da la lingua dominante tudestga. Plinavant garantescha quest proceder en in tschert senn che famiglias betg rumantschas sa sfadian pli fitg da s'integrar linguisticamain en il territori rumantsch. Malgrà che l'instrucziun da tudestg cumenza pli tard, cuntanschan ils absolvents da la scola rumantscha tradiziunala pli u main la medema cumpetenzia en la lingua tudestga sco lur collegas (monolings) dal Grischun tudestg – e quai cun l'effect secundar empernaivel ch'els cuntanschan questa cumpetenzia gist en duas linguas.

La scola rumantscha tradiziunala è creschida a moda organica. Ella n'è betg circumdata dal nimbus dal «nov» e n'è betg vegnida creada da geniturs u magisters interessads. Ella reflectescha simplamain la normalitad, uschia che la populaziun e las autoritads n'èn betg u mo pauc conscientas da posseder insatge ordvart prezius.

In'otra situaziun preschentan las furmas da la scola bilingua «pli modernas», stgaffidas per exempel en connex cun il project da scola Samedan. Ellas survegnan en general dapli atenziun. La scola bilingua en il senn da la scola rumantscha tradiziunala (immersiun totala tempriva) è vegnida remplazzada en quest cas tras in sistem da scola cun immersiun parziala. Faussamain vegn considerata savens mo questa furma sco «scola bilingua». Bain valan era scolas cun immersiun parziala tempriva sco fermes models da scola bilingua, ma ellas èn vegnidas concepidas en emprima lingia per linguas «grondas» e «fermas» (per exempel franzos-anglais), da maniera ch'ellas na pon betg u mo cun difficultad garantir la funcziun da protecziun necessaria per la lingua minoritara. Ins sto savair che las stentas da proteger la lingua minoritara sco era la dotaziun da las uras en questa lingua stuessan esser tant pli grondas, pli flaivel ch'il status d'ina lingua minoritara è en il mintgadi. En cumparegliaziun cun las scolas rumantschas tradiziunalas mussan ils novs models dentant savens in rinforzament da la lingua tudestga. Il fatg che l'instrucziun da tudestg cumenza uschè baud (per part gia en scolina) demotivescha en pli ils immigrants d'auters linguatgs da s'integrar linguisticamain.

L'immersiun totala tempriva – il model da standard da las scolas rumantschas.

L'immersiun parziala – tenor quest model funcziunan las scolas bilinguas en il Grischun.

Questas reflexiuns na dastgan dentant betg far emblidar il fatg ch'ils pli novs models da scola bilingua cun in'immersiun parziala vegnan introducids per evitar menders scenaris. Uschia vegn la scola rumantscha tradiziunala adina dapli sut pressiun en insaquantas vischnancas al cunfin linguistic cun ina maioritad tudestga creschenta che ha insistì d'introducir pli baud il tudestg sco lingua d'instrucziun u perfin da midar a la scola (monolingua) tudestga. La suletta soluziun è stada fin oz quella d'introducir la scola tudestga. Retschertgas en il rom dal project da scola Samedan han mussà che l'introducziun da la scola cun immersiun parziala ha promovì en la populaziun ina ferma conscienza per la bilinguitad, main marcanta en vischnancas cun rumantsch sco lingua d'instrucziun.

Per la scola rumantscha tradiziunala fiss imaginabel e realisabel er il pass da la bilinguitad a la trilinguitad gia a partir da la 1. classa. Enstagl d'emprender a partir da la 3. classa tudestg e pir a partir da la 5. classa englais, cumenzass l'instrucziun d'englais gia a partir da l'entschatta.

Scola bilingua

Intgins exempels per scolas bilinguas:

Emprova da scola Samedan (Engiadin'Ota)

En ils onns 1996 – 2000 è vegnida realisada a Samedan in'emprova da scola cun la finamira da promover la bilinguitad rumantsch-tudestga en scolina ed en scola populara ed a medem temp da rinforzar e da proteger il rumantsch a moda efficazia. Ils uffants duain profitar da la plurilinguitad. Ins vul svegliar ina chapientscha linguistica pli gronda che po strusch vegnir cuntanschida tras in'instrucziun monolingua. En pli vul ins realisar in'equivalenza tranter il rumantsch ed il tudestg enfin la fin dal 9avel onn da scola (plurilinguitad equilibrada). A basa dals resultats positivs ha la Regenza grischuna dà il 2002 la permissiun a la vischnanca da Samedan da manar sia scolina e sia scola populara definitivamain a moda bilingua. Ils ultims onns datti però difficultads da chattar scolasts bilings cunzunt per il stgalim superiur.

Emprova da scola Puntraschigna (Engiadin'Ota)

A partir da l'onn da scola 2003/04 ha era la vischnanca da Puntraschigna en l'Engiadin'Ota introduci in model da scola biling (decisiun communal dals 18 da mars 2003 a basa d'in conclus da la Regenza dals 11 d'avrigl 2003). Quel è dentant main consequent che quel da Samedan. Las finamiras da las duas vischnancas èn identicas.

Emprova da scola Cuira

In ulteriur project da scola bilingua, accumpagnà scientificamain, ha lieu en la Scola da la citad da Cuira dapi l'entschatta da l'onn da scola 2000/01: scholaras e scholars en duas classas particularas vegnan instruids en lingua tudestga e taliana, en in'autra classe en lingua tudestga e rumantscha. Ils resultats d'enfin uss èn positivs.

Ulteriuras infurmaziuns chattais Vus sin www.liarumantscha.ch sut politica/champ chantunal e communal/furmaziun/scola bilingua en il Grischun.

Stgalim aut/terziar

Stgalim secundar

A partir da l'onn da scola 2002/03: en vischnancas cun scola fundamentala rumantscha al stgalim primar trais lecziuns/emna rumantsch sco rom obligatoric; en vischnancas cun scola fundamentala tudestga u taliana datti en la 2./3. classe la pussaivladad da frequentar trais fin tschintg lecziuns/emna rumantsch sco rom facultativ/rom d'elecziun obligatoric.

Scola professiunala

L'instrucziun betg specifica a las scolas professiunalas a Glion e Cuira vegn generalmain manada a moda bilingua rumantsch-tudestg. Per l'instrucziun generala exista dapi l'avrigl 2000 l'uschenumnà model da splitting: la scola professiunala a Cuira porscha rumantsch sco rom facultativ supplementar, premess che l'interess è avant maun. L'instrucziun da rom ha lieu sco enfin uss en la scola professiunala cumpetenta tenor la repartiziun dals circuls da scola. A la Scola industriela a Samedan è il tudestg la lingua d'instrucziun, ma era las linguas maternas (rumantsch e talian) da las emprendistas e dals emprendists vegnan tgiradas e promovidas.

Scola media

Enfin la fin dals onns 1990 han ils scholars da lingua materna rumantscha absolvì il medem program da furmaziun sco lur conscolars da lingua tudestga. L'instrucziun en il rom rumantsch ha gè lieu per els en duas lecziuns emnìlas supplementaras. La revisiun da la Lescha davart las scolas medias dals 27 da settember 1998 ha revalità fermamain la posiziun dal rumantsch sin quest stgalim. Las scolas medias porschan dapi lura en il Grischun ina maturitad bilingua (rumantsch-tudestg). A la Scola chantunala grischuna a Cuira per exempel vesa quai ora sco suonda: scholaras e scholars cun rumantsch u talian sco lingua materna (emprima lingua) fan ina maturitad bilingua rumantsch-tudestg u italiano-tedesco. Els frequentan durant l'entir temp da la furmaziun gimnasiala dus roms fundamentals en rumantsch u talian. Actualmain èn quai ils roms istorgia/storia e biologia/biologia.

Scola auta da pedagogia dal Grischun

La Scola auta da pedagogia dal Grischun (SAP) remplazza dapi il 2003/2004 il Seminari scolastic grischun (cun partiziun rumantscha) e l'anteriura Scola da dunnas dal Grischun (cun partiziun rumantscha ed in model per promover la furmaziun interculturala) a Cuira sco era la partiziun dal seminari scolastic a la Scola media d'Aschera. La SAP scolescha persunas per la scolina e la scola primara (studi da diplom) e porscha curs da perfecziunament a scolastas e scolasts, curs da stad, in'instrucziun en ina segunda lingua e curs da perfecziunament intensivs. Ultra da quai è questa scola auta activa sin il champ da la perscrutaziun. Il rumantsch vegn resguardà commensuradamain tant en las direcziuns da studi «scolina» (emprima lingua ed integrasiun linguistica, segunda lingua chantunala) e «scola primara» (emprima lingua, segunda lingua chantunala) sco er en la direcziun da studi «didactica sectoriala, resp. didactica dal rom a basa d'ina furmaziun professiunala orientada tenor il plan d'instrucziun».

Universitads

La lingua e cultura rumantscha pon ins studegiar a l'Universitad da Turitg, a l'Universitad da Genevra ed a l'Universitad da Friburg.

Bibliografia

Baker, C., Pyrs Jones, S., Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education, Clevedon, Multilingual Matters Ltd., 1998

Carigiet, W., Cathomas, R., Immersion – und kaum einer merkt's. Von der Zweisprachigkeit der SchülerInnen romanischsprachiger Schulen, en: Babylonia, Schweizerische Zeitschrift für Sprachenlernen und Sprachunterricht, Fondazione Lingue e Culture, Comano 1997

Gregori, G. P., Romanisch vor und nach der Mittelschulreform, en: Babylonia 6 (1998), 57 – 58

Gregori, G. P. et al., Schule und Mehrsprachigkeit im Kanton Graubünden, Bündner Monatsblatt 1/2011, 3 – 34

Gross, M., Flepp, L., Mamma eu les cuelas chochas. Schreibkompetenzstudie Graubünden, Südostschweiz Buchverlag, Cuira 2012

Meds da massa

Meds stampads

La pressa rumantscha va enavos sin l'entschatta dal 19avel tschientaner, cura che las Trais Lias èn s'unidas per furmar il chantun Grischun. Il pievel aveva pers la controlla e la survista generala ed aveva basegn d'infurmaziuns independentas che mo ina pressa libra pudeva garantir. La pressa era dentant era suttamessa ad interess da la politica da partida ed ad interess confessiunals ed è restada – sper las scrittiras religiusas – la suletta lectura e funtauna da furmaziun fin enturn l'onn 1850.

En il 19avel e 20avel tschientaner èn cumparidas en il Grischun rumantsch numerusas gasettas e scrittiras, da las qualas han survivi intginas fin oz. Il 1996 existivan anc quatter gasettas emnilas rumantschas: il Fögl Ladin (1941 – 1996, Engiadina/Val Müstair) e la Gasetta Romontscha (1857 – 1996, Surselva) cumparevan duas giadas l'emna, la Pagina da Surmeir (1946 fin oz, Surses/Val d'Alvra) e la Casa Paterna/La Punt (1920 – 1996, Sutselva/Surselva protestanta) ina giada l'emna.

La Pagina da Surmeir datti dapi il 1946

Ultra da numerusas publicaziuns periodicas cumparan en pli plirs chalenders annuals, annalas e revistas en lingua rumantscha. Chalenders: Calender Romontsch/Surselva, Chalender Ladin/Engiadina e Val Müstair, Sulom surmiran/Surses e Val d'Alvra, Calender per mintga gi/Surselva e Sutselva reformada; annalas: Annalas da la Societad Retorumantscha (publicaziun cun pretensiun scientifica); revistas: Litteratura (organ da l'Uniun per la Litteratura Rumantscha).

Punts

Ils 2 d'avrigl 1994 han insaquants idealists giuvens da las differentas valladas dal Grischun rumantsch lantschà la revista per giuvenils «Punts». I sa tracta da l'emprima revista rumantscha surregiunala e da l'emprim magazin per giuvenils en il Grischun. Il 2011, pia suenter 18 onns, è vegni edì l'ultim numer.

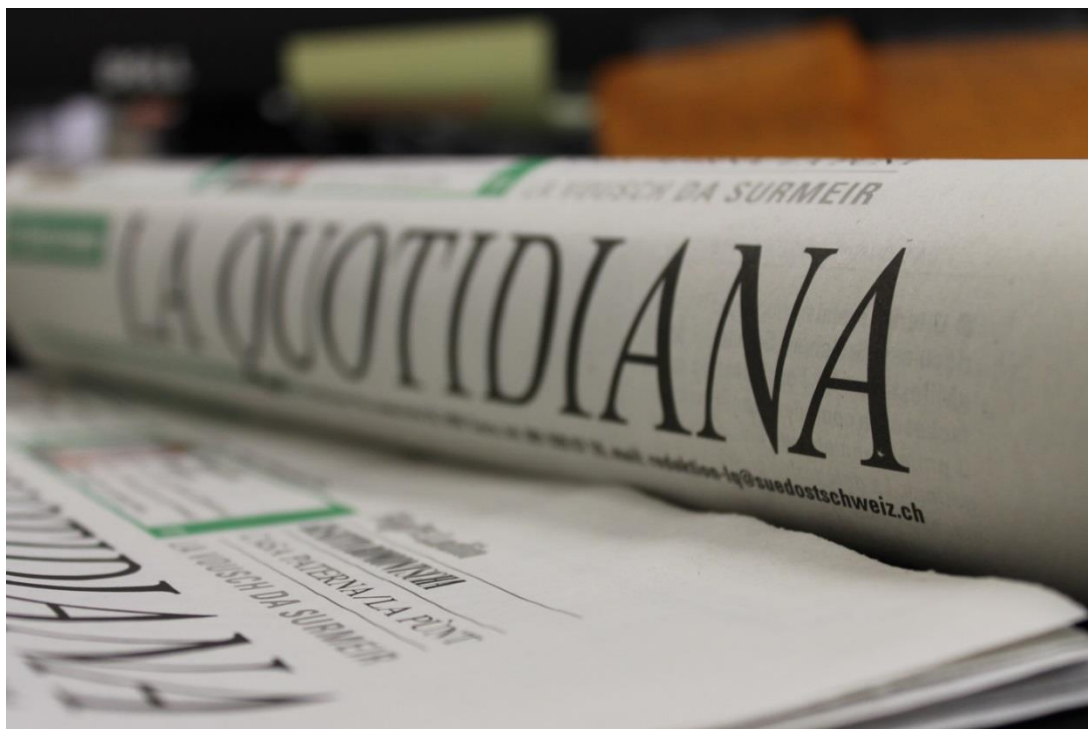
La Quotidiana

Ils 6 da schaner 1997 ha la Gasser Media SA (nov: Somedia) lantschà ina gasetta rumantscha dal di sut il titel «La Quotidiana» (LQ). Questa nova publicaziun integrescha las gasettas regiunalas surmenziunadas – exceptà la Pagina da Surmeir – sco era la pagina rumantscha «La Nova» che cumpareva dapi il 1994 en il Bündner Tagblatt. Uschia è s'accumpli – almain ord vista da la planisaziun linguistica – in grond giavisch. Suentar che La Quotidiana ha surpiglià il Fögl Ladin, è l'Engadiner Post sa declarada pronta da publitgar duas paginas en lingua rumantscha e da renumnar la gasetta emnila Engadiner Post/Posta Ladina.

La Posta Ladina – anteriuramain Il Fögl Ladin.

Il svilup da LQ è ina lunga istorgia. Malgrà ch'il basegn d'ina gasetta rumantscha dal di era sa manifestà incontestablmain gia dapi decennis, han ils Rumantschs stuì spetgar vaira ditg sin sia realisaziun. Ina cumissiun da pressa ha remplazzà l'autra, suenter in numer nulla (1988) è cumparì in segund (1992), senza resultats concrets. Era l'unìun Pro Svizra Rumantscha, fundada il 1992 per promover la pressa rumantscha ed engaschada dapi il 2001 pli fitger en auters secturs (infurmaziun, sensibilisaziun, meds d'instrucziun), n'ha betg pudì chattar ina soluziun per rinforzar la pressa rumantscha. Pir l'Agentura da Novitads Rumantscha (ANR), fundada il 1996 e finanziada da la Confederaziun e dal chantun Grischun, ha furnì ina basa impurtanta per ina gasetta dal di. Cun l'agid da l'ANR è sa sviluppada ina gasetta rumantscha attractiva: redigida a moda professiunala, producida cun indrizzs moderns e tgirada d'ina redacziun pitschna, ma fitg motivada ed engaschada.

La Quotidiana – la gasetta dal di rumantscha rapporta cunzunt d'eveniments e da fatgs locals e regionals.

Ultra da l'innovaziun linguistica promova la gasetta rumantscha dal di l'avischinaziun dals idioms, fa la punt tranter las valladas rumantschas e favurisescha il svilup d'ina identitad communabla. La gasetta LQ è la portavusch da la Rumantschia. Ella s'occupa surtut da las regions rumantschas, senza dentant tralaschar il rest dal chantun Grischun e l'exteriur. Entant che l'infurmaziun or da las regions succeda en ils singuls idioms, vegn per regla duvrà il rumantsch grischun en la part surregionala.

Meds digitalas

RTR Radiotelevision Svizra Rumantscha

Dapi il 1925

L'istorgia da RTR Radiotelevision Svizra Rumantscha cumenza l'onn 1925. Quel onn èn las emprimas quatter emissiuns rumantschas vegnidas derasadas sur l'emettur Hönggerberg. L'emprima chadaina UKW (UUC) per derasar ils programs da Radio Rumantsch en il Grischun vegn introducida il 1984. Ils 17 da favrer 1963 è l'emprima emissiun da television rumantscha, il «Balcun tort», vegnida emessa da la television a Turitg.

Impressiuns da las entschattas da Radiotelevisiun Svizra Rumantscha. © RTR

Dapi il 1992 è RTR ina succursala da la Societad svizra da radio e televisiun (SRG SSR). La SRG SSR ha quatter interpresas regionalas: RSI Radiotelevisione svizzera a Lugano, RTR Radiotelevisiun Svizra Rumantscha a Cuira, RTS Radio Télévision Suisse a Genevra e SRF Schweizer Radio und Fernsehen a Turitg. L'incumbensa da la SRG SSR sa basa sin la Constituziun federala, sin la Lescha federala da radio e televisiun (LRTV) sco era sin la concessiun. Grazia a la solidaritad e la gultivaziun da finanzas tranter las regiuns linguisticas po la SRG SSR offrir programs en l'entira Svizra e qua tras promover la chapientscha, la solidaritad ed il barat tranter las parts dal pajais. Uschia ademplescha la SRG SSR ina funcziun d'integraziun sociala e culturala impurtanta

Il center da medias è dapi il 2006 a la Via da Masans 2 a Cuira. Correspondents da RTR lavuran plinavant a Mustér, Glion, Savognin, Samedan, Scuol e Berna.

La chasa da medias a Cuira. © RTR

Program

RTR è LA interpresa da medias per la Svizra rumantscha. Ella producescha programs da qualitat che resplendan e reflecteschan realitads e tendenzas en la societad. RTR realisescha in program da radio e televisiun cun infurmaziuns actualas ed approfondadas cun in program da divertiment e musica da tut las spartas ed en spezial da la scena da musica rumantscha grischuna. Online sin www.rtr.ch survegn questa offerta audiovisuala ina plivalur cun fotografias e graficas, dossiers ed infurmaziuns supplementaras.

Bun 50% da las emissiuns dal Radio Rumantsch (RR) tutgan tar l'infurmaziun. L'autra mesadad è program accumpagnant e da divertiment. La cumpart da l'infurmaziun en la Televisiun Rumantscha (TR) munta a 60%; 30% èn temas culturals e da la societad, 10% emissiuns per uffants e per la giuventetgna.

L'offerta da la rait sa drizza a diversas gruppas da vegliadetgna. La pagina principala www.rtr.ch è la pagina cumplexsiva da RTR; www.minisguard.ch sa drizza ad uffants, www.battaporta.ch a giuvenils.

RTR è preschent sin ulteriuras medias socialas sco per exempel Facebook e Twitter.

Emissiuns da la Televisiun Rumantscha

Telesguard gli – ve 17.40 sin SRF 1 – Il magazin d'infurmaziun or dal Grischun.

Cuntrasts du 17.25 sin SRF 1 – Il num è program. L'emissiun viva da cuntrasts da stil, da differentas avischinaziuns a temas variads, relevants per la Rumantschia e per il Grischun.

Minisguard so 17.40 sin SRF 1 – L'emissiun d'infurmaziun per uffants.

Controvers du 17.25 sin SRF 1 – La debatta engaschada davart temas actuals. Var sis giadas l'onn.

In pled sin via sin SRF 1 – Patratgs cristians en dumondas religiusas, spiritualas u eticas da la societad. Quatter giadas l'onn.

Tut las emissiuns cun suttitels tudestgs sin TXT pagina 777. Repetiziuns e la survista actuala sin www.rtr.ch.

Public

Il public principal en mira èn las radund 100'000 personas che chapeschan rumantsch. Per 60'000 da quellas personas è in dals idioms rumantschs il linguatg matern. Bunamain la mesadad dal public viva en il chantun Grischun, l'autra mesadad en tut las parts da la Svizra ed a l'exteriur.

Cifras e fatgs

num

RTR Radiotelevisiun Svizra Rumantscha

furma giuridica

succursala

directura

Ladina Heimgartner

studio principal

Cuira

studios regionalis

Glion, Mustér, Samedan, Savognin, Scuol, Berna

dumber da persunal 2015

170 collavuraturas e collavuratur

130 plazzas cumplainas
producziun da program radio 2015
8760 uras
producziun da program televisiun 2015
105,2 uras
expensas da gestiun total 2015
25,7 miu. francs

Radios locals

Il sulet radio local anc existent dal Grischun, Radio Südostschweiz (anteriuramain Radio Grischua), realisescha mintg'emna l'emissiun «Saira Rumantscha».

Administraziun/instituziuns

Nivel naziunal

documents e publicaziuns uffizialas: bancnotas, passaport, carta d'identitad, decrets, leschas ed ordinaziuns (Constituziun federala, explicaziuns davart las votaziuns, euv.), brochuras d'informaziun dals uffizis federals, euv.

militar: dal 1988 fin il 1992 è vegnidas manadas quatter cumpagnias grischunas d'infanteria en rumantsch; material d'instrucziun e documents persunals en rumantsch

administraziun federala: en contact cun persunas da lingua rumantscha è er il rumantsch lingua uffiziala da la Confederaziun

diversas organisaziuns socialas e culturalas: sin palpiri da brevs, per paginas d'internet ed acziuns spezialas

assicuranzas: per formulars e scrittiras

bancas: en singuls cas, sch'ellas han pliras filialas en il territori rumantsch

producents e distributurs da martganzia: per la publicitad en il territori rumantsch e per inscripziuns e descripziuns da tscherts products (surtut sche las filialas sa chattan en il Grischun)

interpresas sco La Posta e las VFF dovran sporadicamain er il rumantsch per lur stampats ed inscripziuns

numerusas revistas e gasettas d'interpresas (p.ex. Coop) e d'instituziuns svizras resguardan per part er il rumantsch

Nivel chantunal

administraziun chantunala: per contacts cun la populaziun da lingua rumantscha; decleraziun da taglia electronica datti fin oz però mo en tudestg e talian

inscripziuns d'edifizis publics: translaziun en las linguas uffizialas reglada en art. 5 da la Lescha da linguas dal Grischun

enconuschientschas dal rumantsch per plazzas en uffizis chantunals: reglà teoreticamain en art. 6 da la Lescha da linguas dal Grischun: «Sche plazzas da l'administraziun chantunala ston vegnir occupadas, sto per regla – sche las qualificaziuns èn las medemas – vegnir dada la

preferenza a quellas candidatas ed a quels candidats che han enconuschientschas da duas u eventualmain da tut las trais linguas uffizialas.»

la Banca Chantunala Grischuna fa diever dal rumantsch per material da corrispondenza e formulars sco era per communicaziuns da pressa

diversas organisaziuns socialas e culturalas: sin palpiri da brevs, per paginas d'internet ed acziuns spezialas

producents e distributurs da martganzia: per la publicitad en il territori rumantsch e per inscripziuns e descripziuns da tscherts products

la Viafier retica realisescha las inscripziuns dals trens, ils uraris e las annunzias en ils trens parzialmain en lingua rumantscha

Nivel regional

sfera privata: il rumantsch è la lingua principala en famiglia, en vischnanca, en las societads localas e tranter amis

sfera publica: en la vita publica e professiunala vegn duvrà per ordinari il rumantsch sco lingua da mintgadi; per la corrispondenza a scrit percenter sa serv'ins dal rumantsch u dal tudestg, tut tenor la lingua dal destinatur

baselgia: la Bibla, texts liturgics, instrucziun religiusa e chanzuns spiritualas en lingua rumantscha; servetschs divins en rumantsch en vischnancas rumantschas intactas, alternativamain en rumantsch ed en tudestg en vischnancas bilinguas; servetschs divins en las regiuns turisticas en rumantsch ed en tudestg

administraziun communal: en l'Engiadina Bassa ed en Val Müstair (incl. S-chanf e Zuoz en l'Engiadina'Ota) è il diever dal rumantsch sco lingua administrativa obligatoric (reglament dal 1995 davart il diever linguistic uffizial); a partir dal 1996/97 vala il medem era per la plipart da las vischnancas en Surselva e Sutselva ed en il Grischun Central

manaschis ed interpresas en il territori rumantsch: per offertas, quints, corrispondenza, etichettas da products, manifestaziuns industrialas publicas, euv.

uniuns da turissem: per part reclamas ed infurmaziuns

uffizi dal stadi civil: en ils circuls dal stadi civil en l'intschess rumantsch vegn duvrà il rumantsch per ils extracts e per las communicaziuns; sin giavisch ha lieu la cerimonia civila en rumantsch

Vita culturala

La vita culturala da la Rumantschia è fitg ritga e diversa. Numerusas occurrenzas èn deditgadas al teater, a la musica, a la litteratura, al chant ed ad autras spartas sco il film ed il cabaret. Ultra da quai vegnan anc adina blers usits vegls pratitgads en las differentas regiuns.

Dapi il 1998 dispona il chantun Grischun d'ina Lescha per promover la cultura (LPC). En connex cun la promoziun da la vita culturala en il Chantun è da resguardar tenor art. 1 al. 2 la diversità linguistica da las differentas regiuns e gruppas da populaziun, pia er il rumantsch.

Litteratura

Il pli vegls documents linguistics rumantschs enconuschents avant il 1500 èn l'uschenumnada «emprova da plima da Würzburg» (10avel tschientaner), la «versiun interlineara da Nossadunnaun» (11/12avel tschientaner) e la «perditga da Müstair» (fragment d'in reglament d'astg e pastg dal 1389 en il dialect da la Val Müstair. Tenor novas perscrutaziuns han ins duvrà il rumantsch (vallader) plinavant er en texts politics e giuridics dal 15avel e 16avel tschientaner.

Il rumantsch è però restà durant l'entir temp medieval surtut ina lingua discurrenda. Pir en il 16avel tschientaner han ins cumenzà a scriver rumantsch. Il motiv impurtant per il passadi definitiv dal rumantsch discurre al rumantsch scrit èn stads ils cumbats confessiunals dal temp da la Refurma e da la Cuntrareforma e l'istorgia politica da las Trais Lias.

La traducziun e la stampa dal Nov Testament tras Jachiam Bifrun (1560) en la lingua da l'Engiadina'Ota (puter) e dal Cudesch da Psalms tras Durich Chiampel (1562) en la lingua da l'Engiadina Bassa (vallader) marcan en il 16avel tschientaner la gronda midada da tenuta dals Rumantschs envers lur lingua materna: il pled da Dieu era memia impurtant per betg vegnir predegia e stampà er en lingua rumantscha. Uschia naschan entaifer paucs decennis quatter furmas scrittas rumantschas. Quellas servan durant il 17avel tschientaner a producir in'impurtanta litteratura religiosa per tuttas duas confessiuns (protestant e catolic).

Las emprimas ovras rumantschas

onn	autur	ovra	gener litterar	idiom	remartgas
1527	Gian Travers	La chianzun dalla guerra dagl chiaste da Müs	chanzun istoric-politica	puter	tradiziunalmain considerà sco fundatur da la lingua da scrittira rumantscha
1552	Jachiam Bifrun	Üna cuorta et christiauna fuorma	catechissem	puter	emprim cudesch rumantsch
1560	Jachiam Bifrun	L'g Nuof Sainc Testamaint	text biblic	puter	fundatur da la lingua scritta per l' Engiadin'Ota
1562	Durich Chiampel	Cudesch da psalms	chanzuns spiritualas	vallader	fundatur da la lingua scritta per l'Engiadina Bassa
1601	Daniel Bonifaci	Curt mussameint	catechissem	sutsilvan	emprim cudesch sutsilvan
1611	Steffan Gabriel	Ilg vêr sulaz da pievel giuvan	ductrina christiana, catechissem, chanzuns spiritualas	sursilvan	variante refurmada da la lingua scritta per la Surselva
1611	Gion Antoni Calvenzano	Curt mossament	catechissem	sutsilvan e sursilvan	emprim cudesch catolic en lingua rumantscha

Ils idioms ladins ed il sursilvan vegnan duvrads relativamain spert era per auters genres da texts, surtut per scrittiras giuridicas, pli tard era per texts litterars ed en scola. Il sutsilvan ed il surmiran vegnan codifitgads bler pli tard. Ina veritabla litteratura sutsilvana nascha pir en ils onns 1916/1917, ed il sutsilvan vegn scrit definitivamain pir a partir dal 1943. Il svilup dal surmiran scrit sumeglia quel dal sutsilvan. En il 17avel e 18avel tschientaner cumparan singulas scrittiras religiusas en la lingua dal Surses, ed enturn il 1850 vegnan era stampads intgins cudeschs da scola en surmiran. Ils emprims texts litterars en la lingua surmirana vegnan dentant publitgads pir l'entschatta dals onns 1920.

Sper la litteratura religiosa cumparan il 17avel e 18avel tschientaner oravant tut statuts giuridics e reglaments communals. Quels vegnan translatads per regla dal latin e dal tudestg ed adattads a las differentas circumstanças regiunalas. Grazia a las «funtaunas da dretg» dad Andrea Schorta pudain nus reconstruir era dal punct da vista istoric e cultural la maniera da viver da quel temp en las valladas grischunas.

Ina litteratura belletristica rumantscha per propi nascha pir en la segunda mesadad dal 19avel tschientaner. Las numerusas poesias ed ils numerus raquints che celebreschan la lingua materna

permettan als Rumantschs da scuvrir lur moda da viver e lur tradiziuns. Mitus e poems epics davart l'agen origin signifitgan ina cuntrapaisa al process da regressiun evident da lezzas uras en il territori rumantsch ed augmentan la conscienza da sasez. Il resvegli da la conscienza rumantscha maina lura a partir dal 1885 a la fundaziun da societads linguisticas e culturalas regiunalas e surregiunalas che contribueschan fermamain al svilup da la creaziun litterara en l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner. Era sche la pli gronda part dals scripturs rumantschs èn poets d'ocasiun, meritan blers da lur texts sensibels e profunds in'attenziun e stima speziala.

Suenter la Segunda Guerra mundiala s'occupan ils auturs rumantschs surtut da la crisa dal mund rumantsch. Els tematiseschan las grondas midadas economicas e socialas e la regressiun progressiva da la veglia lingua e cultura rumantscha. Diversas scripturas e scripturs han avert la pitschna litteratura muntagnarda als currents da las grondas litteraturas vischinas.

La generaziun giuvna abanduna pli e pli il mund specificamain rumantsch per s'occupar dals problems e privels da la societad moderna. Nums enconuschents pli recents èn Leo Tuor ed Arno Camenisch.

Bleras auturas e blers auturs da lingua rumantscha sa servan da temp en temp era dal tudestg che empermetta ad els l'access ad in public pli grond. Auters laschan translatar pli tard lur texts e lur ovras en lingua tudestga. I dat era numerus cudeschs en furma sinoptica (rumantsch-tudestg).

I dat numerus cudeschs per uffants, ma relativamain paucs cudeschs per giuvenils en rumantsch. Il cudesch d'uffants il pli famus en rumantsch ch'è vegnì translata en numerusas linguas è bain «Uorsin» da Selina Chönz cun illustraziuns dad Alois Carigiet. El raquinta dal Chalandamarz, in usit vegl che ha lieu mintgamai l'emprim da mars, e tenor il qual ils uffants en l'Engiadina ed en il Grischun Central van anc oz cun plumpas, stgellas e giaischlas tras las vias e giassas per stgatschar l'enviern.

Texts originals per uffants e giuvenils en lingua rumantscha èn fitg rars. La gronda part dals cudeschs d'uffants e da giuvenils è translaziuns, surtut dal tudestg.

Differentas ediziuns per uffants e giuvenils.

Il 1946 è vegnida fundada l'Uniun da scripturas e scripturs rumantschs (USR), renumnada il 2004 en Uniun per la Litteratura Rumantscha (ULR), sco societad affiliada da la Lia Rumantscha. Ella organisescha dapi il 1990 mintg'onn ils «Dis da litteratura»: las scripturas ed ils scripturs rumantschs e tut ils interessads a dumondas da litteratura dal Grischun e d'ordaifer noss chantun s'inscuntran l'atun durant trais dis a Domat. Ses organ è la «Litteratura». Questa revista cumpara per regla ina fin duas giadas l'onn. Ella pussibilitescha a las auturas ed als auturs da s'exprimer davart eveniments contemporans actuals e da publitgar texts litterars, translaziuns, recensius e commentaris critics.

In pass impurtant per il svilup da la litteratura rumantscha è vegnì fatg l'onn 2010 cun la fundaziun da la Chasa Editura Rumantscha. Ella porscha servetschs d'ediziun professiunals e vul render pli vesavla la pitschna, ma viscla scena da litteratura rumantscha. Ses program d'ediziun cumpiglia ovras belletristicas rumantschas e cudeschs per uffants e giuvenils.

L'Archiv svizzer da litteratura a Berna rimna documents e materialias en tut las quatter linguas naziunals davart la litteratura che demussa ina relaziun cun la Svizra. Questa collecziun è accessibla gratuitamain per lavurs u studis scientifics, litterars u publicistics.

Ina vasta collecziun da texts rumantschs, var 8000 paginas da different gener, da quatter tschientaners, da tut las regiuns e da tut ils idioms rumantschs cumpiglia la Crestomazia Retorumantscha, cumpilada da Caspar Decurtins ed edida oriundamain ils onns 1896 – 1919. Questa ovra è era disponibla online (www.crestomazia.ch).

Ovras rumantschas ed ovras davart la lingua rumantscha vegnan rimnadas e rendidas accessiblas al public surtut da la Biblioteca chantunala dal Grischun e da la Lia Rumantscha. Ina da las bibliotecas da preschientscha rumantschas las pli ritgas posseda l'Institut dal Dicziunari Rumantsch Grischun. Là chatt'ins nundumbraivlas ovras davart la lingua, la litteratura, la folcloristica e l'onomastica rumantscha sco era fotografias ed illustraziuns (surtut stampats vegls). Autras bibliotecas cun ovras rumantschas èn la Biblioteca da la citad da Cuira, la biblioteca da la Fundaziun Planta a Samedan e la biblioteca claustrala a Mustér. Vitiers vegnan las diversas bibliotecas communalas.

Musica e chant

La cultura da musica e da chant ha ina lunga tradiziun en las parts rumantschas dal Grischun. Surtut ils numerus chors rumantschs en ed ordaifer il Grischun giogan da vegl ennà ina rolla impurtanta per l'identitad culturala e per la promoziun ed il mantegniment da la lingua.

La musica rumantscha tanscha da la chanzun populara a la musica populara tradiziunala e moderna, da la chanzun d'amur, l'intunaziun da texts litterars e critics e da la musica da pop e rock fin al folk, hip-hop e rap u al toc da teater enramà cun musica.

Per blers, oravant tut per Rumantschas e Rumantschs pli giuven, è la musica in bun med da comunicaziun. Diversas occurrenzas mussan che la musica animescha spezialmain la generaziun rumantscha pli giuvna da scriver cun grond gust texts da chanzuns en lur atgna lingua.

Il 2005 lantscha RTR il Top Pop Rumantsch.

Quai è ina seria da producziuns da musica nova ed actuala cun la finamira da promover la musica rumantscha moderna.

Las chanzuns da Top Pop Rumantsch vegnan producidas professiunalmain. © RTR

Dapi il 2011 accompogna R-tunes artistas ed artists rumantschs tshernids sin lur via musicala ed avra portas a talents giuvens. R-tunes è l'emprim label professiunal per musica contemporana dad artistas ed artists rumantschs. Ils servetschs cumpiglian ultra dals pass administrativs dal fundraising sur il marketing fin al booking (sco agentura) era l'accompagnament artistic. Trais fin tshintg portatuns ad onn, battens da DCs e concerts permettann a las musicistas ed als musicists preschientscha, dattan la pussaivladad da far experientschas e lubeschan da far sinergias. La finamira principala èsi da porscher als artists pussaivladads da sa sviluppar ed als auditurs buna musica rumantscha. L'emprim pass en quella direcziun è da preschentar la musica rumantscha sin tribunas svizras, d'integrar ella en la rotaziun da las staziuns da radio e da publitgar ella sin plattafurmas relevantas sco YouTube.

Dapi il 2006 realisescha l'instituziun da cultura Origen mintg'onn l'Origen Festival Cultural (sut l'egida da l'intendant Giovanni Netzer). La finamira è da promover e d'inscener a moda professiunala novas furmas dal teater musical. Punct central è il chastè a Riom ch'è vegnì renovà e transfurmà endadens en in teater. Ils responsabels dal festival chattan però adina novs lieus insolits e spectaculars per lur producziuns.

Il palaz cotschen da Belschazzar, ina producziun d'Origen. © Benjamin Hofer

Cun il Chapella Open Air sper S-Chanf (dapi il 1981) e l'Open Air Lumnezia a Degen (dapi il 1985) datti en il territori rumantsch duas occurrenzas fitg popularas per musica da pop e da rock naziunala ed internaziunala.

L'Open Air Lumnezia da notg. © Open Air Lumnezia

Il favrer 2013 publitgescha la nova band The Swiss Avengers cun Negatif, Sisma, PDDP, Gimma e DJ Idem, l'emprima band che consista da rappers da tut las regiuns linguisticas da la Svizra, exclusivamain per il giubileum da 75 onns rumantsch sco lingua naziunala la chanzun ed il videoclip «Believe» en tut las quatter linguas naziunalas.

The Swiss Avengers davant la Chasa Rumantscha.

Ina scena da la primaudiziun dal 1986 dal «Cerchel magic». © Gion Antoni Derungs

Il 1986 vegn represchentà il «Cerchel magic» da Gion Antoni Derungs, l'emprima opera rumantscha.

Teater, cabaret e film

Teater

Il teater rumantsch va enavos sin ils dramas istorics, profans e religius dal 16avel e 17avel tschientaner. Quels è vegnids scrits sut l'influenza da l'umanissem e da la renaschientscha en servetsch dals conflicts religius durant la reformaziun. Ils blers dramas biblics, dals quals fascheva savens part l'entira vischnanca, èn translaziuns u transposiziuns simplas dal tudestg u dal latin. Ils emprims dramas biblics da vart catolica, las «Passiuns sursilvanas», dateschan pir dal 17avel e 18avel tschientaner. Vitiers vegnan il 18avel e 19avel tschientaner numerusas represchentaziuns da las uschenumnadas «Dretgiras nauschas».

Er oz ha mintga regiun rumantscha ses teaters ch'èn da muntada impurtanta per la promoziun da la lingua e da l'identitad culturala. Ultra da las numerusas uniuns da teater da laics datti era l'organisaziun da teater professiunala «bagat». En pli preschenta il Teater Cuir adina puspè teater professiunel rumantsch.

Ina producziun da «bagat»: quatter construiders da tunnels ch'èn ids a perder inventan istorgias per far culturella.

Cabaret

Il cabaret rumantsch va enavos sin ils dus programs legendsars «La panaglia» (1951) e «La travaglia dal docter Panaglia» (1954) or da la plima dals scrivents engiadinais Jon Semadeni, Cla Biert e Men Rauch. Ma anc oz è il cabaret bain represchentà en la scena culturala rumantscha. In enconuscent represchentant engiadinais da quest gener è il musicist ed artist Flurin Caviezel.

Tranter auter ha el giugà ina rolla principala en la producziun «Laina viva» (Theaterwerkstatt Gleis 5) che inscenescha la fundaziun fabulosa dal Parc Naziunal Svizzer.

La gruppaziun per il mument la pli activa è la grupp sursilvana DaMa&co (David Flepp, Marcus Brunner e Conradin Klaiss), influenzada dal Cabaret Rotstift e da Monty Python. L'atun 2014 preschenta il trio già ses terz program (YouTup). Las preschentaziuns reflecteschan situaziuns da mintgadi, cundidas cun ironia ed ina presa umor brit. Las inscenaziuns partan savens d'istorgias e da personas existentas e mettan quellas en in auter context.

DaMa&Co a chaschun dal Bal rumantsch 2014 a Savognin.

Film

Ils blers films en lingua rumantscha èn films documentars e films da purtret. Els vegnan realisads surtut da RTR Radiotelevisiun Svizra Rumantscha sco era dad instituziuns regionalas e da personas privatas.

Il 2007 han divers reschissurs da film fundà l'uniun Cineasts Independents Rumantschs (CIR). La CIR vesa sasezza sco lobista e s'engascha per stgaffir cundiziuns da producziun che permettian da realisar films independents en lingua rumantscha per la televisiun ed era per il kino. Ella represchenta ils auturs en dumondas strategicas e praticas e s'enclegia sco organ da comunicaziun envers la SRG SSR. La CIR vul augmentar la qualitat dal film rumantsch ed al render pli visibel era sur ils cunfins culturalis e linguisticis ora.

Usits

Ils Rumantschs enconuschan blers usits vegls d'origin pajaun, roman e cristian. Quests usits han savens in senn pli profund e vegnan pratitgads per gronda part anc oz en las differentas valladas rumantschas. Nus preschentan insaquants dals usits ils pli impurtants ed enconuschents. Infurmaziuns davart ulteriurs usits, per part sparids, chatt'ins en il Lexicon Istoric Retic, tom 2, p. 513ss. ubain sut www.e-lir.ch.

Bavania

Festa da la giuventetgna en l'Engiadina bassa ed en Surselva. Ad Ardez ha lieu anc oz da Bavania il «bal da la schocca cotschna». Il suentermezdi dals 6 da schaner tiran las mattas la sort per eruir lur «marus». Las surpraisas èn savens grondas, ma las giuvnas acceptan il destin. Vers saira fan las mattas ina visita a lur marus per far a savair a quel il resultat da la sort. Ellas al lian in bindel cotschen enturn il culiez. Quest bindel oblighescha il giuvenot da sautar cun la marusa durant la saira da Bavania.

Chalandamarz

Festa populara dals uffants da l'Engiadina, da la Val Müstair, da la Bregaglia, dal Puschlav e dal Surmeir. Il Chalandamarz vegn festivà il 1. da mars. Tenor il chalender roman era quai l'emprim di da l'onn (Calendae Martii). Ils uffants da scola ornads cun bellas flurs da palpiri van quel di cun plumpas e stgellas tras las vias e giassas chantond chanzuns da primavaira. La saira è il bal da Chalandamarz. Il cortegi da Chalandamarz sumeglia ina chargiada d'alp. Il Dicziunari Rumantsch Grischun attribuescha quest usit a la categoria dals cortegis canerus. Il senn original dal Chalandamarz era tranter auter da svegliar la fertilitad. Ina da las pli bellas represchentaziuns da questa isanza chatt'ins en il cudesch «Uorsin» da Selina Chönz ed Alois Carigiet.

Pli gronda la canera, meglier ch'igl è.

Tschaiver

Usit d'ir cun mascras per las giassas, cultivà tradiziunalmain en las regiuns catolicas dal Grischun rumantsch, celebrà dapi la mesadad dal 20avel tschientaner (sche insumma) mo pli sco tschaiver dals scholars. La cursa da mascaradas – in usit pajaun per scurrentar l'enviern – aveva a Domat fin avant paucs onns in caracter tradiziunalmain particular (cun las renumadas mascras d'Albert Willi). Il tschaiver finescha là cun la gievgia grassa e betg cun la mesemna da la tschendra. Ils muments culminants dal tschaiver èn, ultra da la gievgia grassa, il «margis bel». Quest usit vegn per part puspè vivifitgà – sco attractivitat turistica – u reintroducì (p.ex. en vitgs protestants).

Betg mo a Domat vegn fatg tschaiver. La Dretgira nauscha a Mustér ha er ina lunga tradiziun. © Jano Felice Pajarola

Hom d'strom

Usit fitg vegl a Scuol. L'emprima sonda da favrer vegn ars in um da strom al lieu da dretgira a Scuol. Igl è difficil da dir, sch'i sa tracta d'in usit per stgatschar l'enviern u d'in usit lià al cult dal sulegl enconuscent en tut il mund.

I fa magari impressiun, cura che l'Hom d'strom arda. © Niculin Meyer

Processiun dals confrars

Tradiziun dal di da las olmas liada a la baselgia e cultivada en Surses. Las confraternitads religiusas èn sa mantegnidas fin l'entschatta dals onns 1960. Oz sa preschentan ellas mo pli a Sur.

Schlitteda

Isanza da la giuventetgna engiadinaisa. Derivanza nunenconuschenta. Festa da divertiment senza significaziun istorica. Ina dumengia da schaner bardigian ils giuven umens ils chavals per manar ina giuvna dunna d'ina vischnanca a l'autra. En in'ustaria vegn lura mangià, bavi e ballà. Oz participeschan era pèrs maridads a la schlittada. Quest usit è daventà in'attracziun turistica surtut en l'Engiadin'Ota.

Silvester/Bumaun

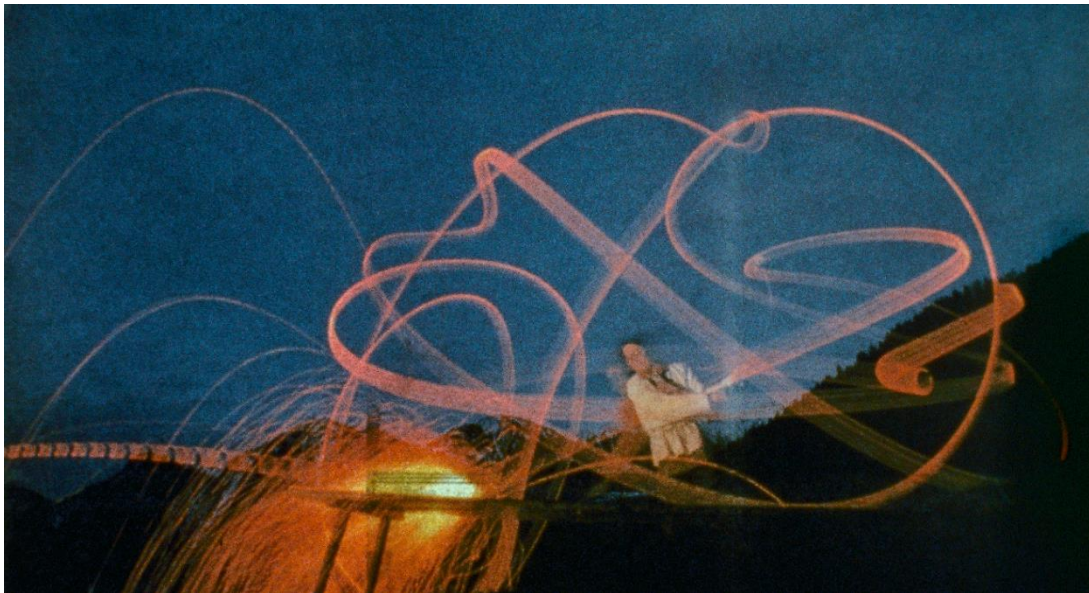
Ils Rumantschs enconuschan differentas furmas d'usits da Silvester e da Bumaun. A Tinizong en Surses per exempel vegn festivà ina sort da chant da Son Silvester. Vers mesanotg van gruppas da mats tras la vias e giassas da la vischnanca. Els chantan la chanzun «paclanga» (biscuits da carnaval) ed espriman giavischs. La damaun da l'entschatta da l'onn (Bumaun) van lura ils medems mats da chasa a chasa per giavischar in bun onn nov. En Surselva gievan (e van per part anc oz) tut ils scholars da Bumaun da chasa en chasa a «cattar biemaun»: els giavischan in «bien niev onn» e survegnan per quai intgins raps. En la Val Tujetsch vegnivan figliols e figliolas envidads da lur padrins e madritschas tranter l'entschatta da december e Bavania (Buania) al «biemaun» («ir per biemaun») – in past ordvart festiv, suandà da divertiment e terminà vers saira cun la surdada dal regal als figliols ed a las figliolas.

Ils Trais Sontgs Retgs

Usit celebrà a Salouf ed en la Surselva catolica. Enturn Epifania (6 da schaner) van gruppas da retgs tras las vischnancas e portan chantond la buna nova. En tschertas vischnancas èn questas gruppas daventadas pli grondas. La gruppa da Breil ha senza dubi ils costums ed il stil il pli original da tut las gruppas da retgs dal chantun Grischun.

Trair schibettas

Quest usit deriva dal temp precristian. El vegn anc cultivà sco «usit da l'amur» a Danis-Tavanasa ed a Dardin sco era a Vaz Sut. La saira da l'emprima sonda suenter mesemna da la tschendra tiran ils mattatschs e giuven umens cun in lung bastun las schibettas ardents (rudellas da lain) d'ina collina sur il vitg giuador en la val. Las schibettas vegnan deditgadas mintgamai ad ina mattatscha u giuvna (p.ex.: «Oh, tgei biala schibetta per la Maria»). Alura van ils buobs a pushegn tar lur adurada.

In vair spectacul da fieu. © Grischun vacanzas

Chargiada e stgargiada d'alp

La chargiada e la stgargiada d'alp – damai cura ch'il muvel va, resp. turna da l'alp – è en pliras vischnancas ina da las pli bellas festas da la tradiziun purila.

Per turnar giu da l'alp vegn il muvel ornà. © Jano Felice Pajarola